

ХАЗРЕТӘЛІҚЫЗЫ РАЙГҮЛ

**Қазақстан тарихының
әлеуетін сақтау
және өзектілендіру**

Хазретәліқызы Райгүл

Қазақстан тарихының әлеуетін сақтау және өзектілендіру

Алматы 2022

УДК 930.25 (035.3)
ББК 79.3
X-14

Баспаға Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
Сенаты ұсынған (Хаттама №5)

Рецензенттер:

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті колледжінің директоры,
тарих ғылымдарының докторы **С.Н.Әлібек**;
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты **Б.С. Айтай**;
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты **А.Д. Сандыбаева**.

Хазретәліқызы Р.

X14 Қазақстан тарихының әлеуетін сақтау және өзектілендіру:

Алматы: Центр Оперативной Полиграфии, 2022. – 125 б.

ISBN 978-601-339-166-3

Автор монографиялық еңбекте Қазақстан тарихының әлеуетін сақтау мен өзектілендіру мәселесін археография ғылымымен және отандық архив ісімен байланыста қарастырған. Еңбекте Қазақстанда жарық көрген археографиялық жинақтарға талдау жасалған. Монография тарихшы ғалымдарға, зерттеушілер мен магистранттарға және жалпы көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 930.25 (035.3)
ББК 79.3
X-14

ISBN 978-601-339-166-3

©Р.Хазретәліқызы, 2022

КІРІСПЕ

XX ғасырдағы Қазақстан тарихы – орын алған тарихи оқиғалары мен құбылыстарының ауқымы және жаңарту, жаңғыртушылық қуаты бойынша барынша мазмұнды болып келеді. Осы кезеңнің тарихи процестерін дәлелдеуші, дәйектеуші деректерді сақтаушы және қорғаушы қызметін атқаратын архив саласының Отан тарихын өзектілендірудегі маңызы үлкен.

2000 жылдардан бастап Қазақстанда архив саласын кезең-кезеңімен дамытуға мемлекет тарапынан ерекше көңіл бөліне бастады. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының қабылдануынан бастау алған «Ғылыми қазына» салааралық бағдарламасы, «Тарих толқынындағы халық» және «Мәңгілік ел» бағдарламалары елімізде архив саласының үздіксіз дамуында жаңа мүмкіндіктерге жол ашты. Әсіресе, осы бағдарламалар аясында архив мекемелерінің археографиялық қызметі дұрыс жолға қойылды. Алыс-жақын шетел архивтерінен Отан тарихына қатысты құнды құжаттарды іздеп тауып, олардың көшірмелерін жинақтау, жинақталған материалдарды цифрландыру және оларды жариялау жұмыстары іске асты.

Қазақстанда архив ісінің тарихы жүз жылдан аса мерзімді қамтиды. Осы қысқа мерзімде архив қызметінің басты көрсеткіштерінің бірі болып саналатын археография ғылымының дамуы кенжелеп қалғаны белгілі. Қазіргі кезде архив ісі мемлекеттің қолдауымен дамудың жаңа сапасына көтеріліп келеді. Соңғы жылдары шетелдік архивтерден Қазақстан тарихына қатысты құнды құжаттарды жинақтау мәселесі күн тәртібіне қойылып, соған сай қабылданған «Архив – 2025» бағдарламасы аясында Қазақстан Ұлттық архив қорын тың да мазмұнды құжаттармен толықтыру қолға алынды. Шет елдерден әкелінген орасан зор көлемдегі архивтік құжаттарға сараптама жасалып, олардың өзектілігі мен құндылығын талдау, ғылыми айналымға ұсыну алдағы күндердің еншісінде. Содан да қазіргі кезде еліміздің архив мекемелерінде атқарылған археографиялық жұмыстардың тәжірибесіне талдау жасау архив ісін дамытудың бағыттары мен міндеттерін айқындауда зәру мәселеге айналып отыр.

Монографиялық еңбектің өзектілігі «Мәдени мұра», «Тарих толқынындағы халық» және «Архив – 2025» мемлекеттік бағдарламаларында белгіленген міндеттерді іске асыру

тәжірибелеріне ғылыми талдау жасауға арналуымен айқындалады.

Қазіргі заманғы Қазақстан тарихын өзектілендірудің бағыт-бағдарын айқындап, осы салада атқарылған жұмыстарға ғылыми талдау жасаудың мемлекеттік бағдарламалар аясында орындалуы және зерттеу нәтижелерін архив мамандарын дайындауда қолдану да Қазақстандағы оқу орындарында үлкен маңызға ие болып отыр.

Білім беру процесін бүгінгі күн талабына сәйкес модернизациялау оның теориясын, философиялық, педагогикалық-психологиялық негіздері мен тәжірибесін терең зерттеуді, заманауи білім беру технологиялары мен әдістерін, дүниетанымдық ұстанымдарын қайта қарастыруды, рухани - адамгершілік құндылықтарға бетбұрыс жасауды талап етеді.

Осы міндеттер Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы мен Ұлт жоспары «100 нақты қадам» бағдарламасының 76, 77-қадамдарында «адам капиталының сапасын көтеру, оқыту стандарттарын жаңарту, жоғары оқу орнында білікті кадрларды әзірлеу, кейіннен бұл тәжірибені еліміздің басқа оқу орындарында тарату» бағыттары тұрғысынан көрсетілген және ҚР Президенті Қ.Тоқаев 2020 жылдың 1-қыркүйегіндегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауында елімізде «Азаматтардың сауаттылығы мен цифрлы біліктілігін арттыру мақсатында Үкіметке Үздіксіз білім беру тұжырымдамасын әзірлеуді тапсырамын. Бұл құжатта бейресми білім берудің баламалы нұсқаларын көптеп енгізу, өз бетінше оқу нәтижелерін мойындау, кәсіби дағдыларды сертификаттау мәселелерін қарастыру қажет» екендігіне баса назар аударған болатын. Осы жолдауда мемлекет басшысы жоғары білім беру жүйесінің алдында тұрған міндеттердің бірін «...біз кәсіби білім берудің бүкіл жүйесін еңбек нарығында сұранысқа ие білікті мамандар қалыптастыруға бағыттағанымыз жөн»¹ деп айқындап берген болатын.

ҚР Президенті Қ.К. Тоқаев 2019 ж. 16 - тамызында «Bilim jane

¹ Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylyg-1-kyrkuiek. 2020 жылғы 1 қыркүйек (қаралым күні: 19.10.2020).

Gylym» атты тамыз конференциясында «Отандық білім саласы туған жеріңе, қоршаған ортаңа, өз тарихыңа құрметпен қарауға тәрбиелеп, ұлттық құндылықтарды дәріптеуі тиіс»² деп қазіргі кездегі білім саласының алда тұрған басты міндеттерін атап көрсетті.

Осы талаптар Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында да маңызды міндеттер қатарында «білім беру жүйесін жоғары білікті кадрлармен қамтамасыз ету, білім беруді дамытудың мониторинг жүйесін жетілдіру, оның ішінде халықаралық талаптарды ескере отырып, ұлттық білім статистикасын құру, еліміздің әлеуметтік-экономикалық бүгінгі қоғам талаптарына лайықты сапалы мамандар даярлау» көрініс тапқан. Ал бұл болса, педагогтардың кәсіби ұтқырлығы мен өзінің кәсіби өсуін жүзеге асыру мен алдында тұрған міндеттерді жеке шеше алу іскерліктерін қалыптастыруды талап етеді.³ Монографиялық жұмысымыздың мақсаты мен міндеттеріне сай тарихи зерттеу барысында қол жеткен ғылыми нәтижелерді озық кәсіби құзіреттері қалыптасқан, бәсекеге қабілетті архивтанушы-құжаттанушы мамандар дайындауға бағытталуы да зерттеудің көкейкестілігінің айғағы бола алады.

Елімізде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының қамтыған мәдени-әлеуметтік және ғылыми-рухани мәселелері барынша ауқымды болғандықтан да осы тақырыпта жүргізілген зерттеулердің қатары аса мол. Біз осы мемлекеттік бағдарламаның архив ісіне қатысты белгіленген шараларына қатысты зерттеулерге баса назар аударамыз.

Отандық архив ісінің қалыптасуы мен дамуы тарихына арналған зерттеулер еліміз тәуелсіздік алған кезден бері қарай қолға алынды. Осы тақырыпты алғашқылардың бірі болып зерттеген Г.А. Сексенбаеваның еңбектерінде^{4,5}. ҚР ОМА қорындағы КАКСР Жер Істері Халкомының құжаттарына деректанулық талдау жасалды.

² Тоқаев Қ. «Bilim jáne Gylym!» атты тамыз конференциясының пленарлық отырысында сөйлеген сөзі // <https://egemen.kz/article/206795-q-toqaevtynh-bilim-j%C3%A1ne-%C7%B4ylym!-atty-tamyz-konferentsiyasynynh-plenarlyq-otyrys>© egemen.kz (қаралым күні: 18.10.2020).

³ Қазақстан Республикасында Білім беруді дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // adilet.zan.kz (қаралым күні: 15.03.2020).

⁴ Сексенбаева Г.А. Документы фонда Народного комиссариата земледелия КазАССР по аграрной реформе в Казахстане в 20-е годы (источниковедческий анализ): дис. ... канд. ист. наук. - Алматы, 1994. - 240 с.

⁵ Сексенбаева Г.А. Аудиовизуальные документы как источники по истории Казахстана: (на материалах ЦГА КФДЗ РК): дис. док. ист. наук. - Алматы, 2009. - 265 с.

Н.К. Алпысбаеваның⁶ зерттеуінде КАКСР Халком Кеңесі қорының материалдары зерттеу нысанына айналған. Ал Г. Тажигулова⁷ архив ісіндегі құжаттануды оқытуда компьютерлік бағдарламаларды қолдану мәселесін қарастырды. Құжаттану және басқаруды құжаттық қамтамасыз ету мамандығы бойынша қорғаған диссертациясында С.А. Муликова⁸ оқыту технологиясы, құжаттанулық білім беру мәселелерін қарастырды. ҚР ПА қорларындағы Қазақстанда жүргізілген жергіліктендіру құжаттарын айналымға ұсынған А.А. Кульшанова⁹ архив құжаттарын жіктеп, жүйелеп, дерек ретінде пайдаланудың әдістемесін ұсынды. Қазақстанда іс жүргізу мен құжаттанудың тарихы мен зерттеу әдістерін зерттеген А.С. Ысқақтың еңбегінде архив ісін дамытуда «уақыт талабына сай архивтанушы мамандарды даярлаудың жаңа моделін әзірлеу және оны қазіргі кредиттік білім беру жүйесіне бейімдеу»¹⁰ қажеттігіне баса мән берген. ҚР КФДЖ ОМА қорларының құжаттарына талдау жасалып, қорлардың қалыптасу ерекшеліктерін айқындаған С.А. Сатаеваның¹¹ зерттеуі тақырыпқа қатысты өзекті мәселелерді қозғаған. Ал Қазақстанда архив құрылысының дамуы тарихын зерттеген А.Қ. Ахметтің зерттеулері^{12, 13} еліміздегі архив жүйесінің қалыптасуы мен дамуын барынша толық қамтыған еңбек болды. К.Ш. Алимгазиновтың зерттеуі архив және құжаттану ісіне ақпараттық тех-

⁶ Алпысбаева Н.К. Материалы фонда Совета Народных Комиссаров КАССР как исторический источник в изучении социально-экономических процессов в Казахстане (1925-1933 гг.): дис. ... канд. ист. наук. - Алматы, 2002. - 151 с.

⁷ Тажигулова Г. Совершенствование образовательного процесса с использованием информационных технологий (на примере специальности 09.12.40 – документоведение и документационное обеспечение управления): дис. канд. пед. наук. - Алматы, 2002. - 134 с.

⁸ Муликова С.А. Информационно-поисковая технология обучения в вузе (на примере специальности «Документоведение и документационное обеспечение управления»): дис. ... канд. пед. наук. - Караганда, 2003. - 134 с.

⁹ Кульшанова А.А. Документы Центрального государственного архива и архива Президента РК по политике коренизации в Казахстане (1920-1936 гг.) как исторический источник: дис.канд. ист. наук. - Алматы, 1999. - 144 с.

¹⁰ Ысқақ А.С. Қазақстанда іс жүргізу және құжаттану: тарихы мен зерттеу әдістері (XIX ғ. – ХХІ ғ. басы): тар. ғыл. док. автореф. - Алматы, 2010. - 36 б.

¹¹ Сатаева С.А. Документы Центрального государственного архива кинофотодокументов и звукозаписей Республики Казахстан как источник по изучению истории Казахстана (1941-1945 гг.): дис.канд. ист.наук. - Алматы, 2010. - 173 с.

¹² Ахмет А.Қ. Қазақстанда архив құрылысының тарихы (1918-1991 жж.): тар. ғыл. док. дис. – Орал, 2010. - 296 с.

¹³ Ахмет А.Қ. Қазақстанда архив құрылысының тарихы (1918-1991 жж.): тар. ғыл. док. дис. – Орал, 2010. - 296 с.

нологияларды қолданудың әдістемесін ұсынды¹⁴, ¹⁵. Қазақстанның Орталық және жергілікті архивтеріндегі саяси қуғын-сүргін құжаттарына талдау жасаған А.С. Мұсағалиеваның зерттеуі¹⁶ осы саладағы іргелі еңбектердің бірі болды.

Осындай отандық архивтердің қорларын айналымға ұсынған зерттеулермен бірге шетелдік архивтердің қорларымен жұмыс жүргізген зерттеулерді де атап айтуға болады. ӨР ОМА-дағы А.Г. Серебренниковтың архивін арнайы қарастырған Б.С. Айтаевтың¹⁷, Ресей империясының заңнамалық актілерін Қазақстанды отарлау тарихының дереккөзі ретінде қарастырған Г.Е. Өтепованың¹⁸ зерттеуі, ООМА қорларымен жұмыс жасаған Ұ.Т. Ахметованың¹⁹, С.К. Удербаяеваның²⁰ зерттеулері Қазақстанға қатысты шетелдік архивтердегі құжаттарды іздеп табу және жариялауға арналған еңбектер болды.

Тақырыптың зерттелуіне архив мамандары да үлес қосып келеді. Қазақстандағы архив ісінің даму тарихы бойынша отандық тарихшылар мен архивистердің еңбектері жарыққа шықты. Атап айтар болсақ, Б.Р. Рамазанова²¹, М.Ж. Хасанаев²², Р.Х. Сариева, А. Абдулина²³, К.Т. Жумагулов, Б.Е. Нурпеисова, Г.Е. Сабденова²⁴, Р.Х.

¹⁴ Алимгазинов К.Ш. Электронный исторический источник: теоретико-методологические аспекты и технология источниковедческого анализа (на материалах современной истории Казахстана): дис.док. ист. наук. - Алматы, 2010. - 322 с.

¹⁵ Алимгазинов К.Ш. Современные электронные источники: информационный анализ исторических гипертекстов. - Алматы: Изд-во Елтаным, 2014. - 384 с.

¹⁶ Мұсағалиева А.С. Қазақстанның орталық және жергілікті мұрағаттары қорлары құжаттары саяси репрессиялар тарихының дерек көзі (1917-1956 жж.): тар. ғыл. док. автореф. - Астана, 2010. - 48 б.

¹⁷ Айтаев Б.С. Серебренников мұрағаты - патшалық Ресейдің Түркістан өлкесін отарлау саясатының тарихи дереккөзі (1840-1870 жж.): тар. ғыл. канд. дис. - Алматы, 2007. - 161 б.

¹⁸ Өтепова Г.Е. История Казахстана в законодательных источниках Российской империи. - Павлодар: ПГПИ, 2015. - 260 с.

¹⁹ Ахметова Ұ.Т. Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының құрылуы және қызметі (1887-1918 жж.): тар. ғыл. док. дис. - Атырау, 2010. - 268 б.

²⁰ Удербаяева С.К. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии как источник по истории Казахстана (период деятельности 1887-1917 гг.): дис. канд. ист. наук. - Алматы, 2010. - 165 с.

²¹ Рамазанова Б.Р. 60 лет Советскому архивному делу. - Алма-Ата, 1978. С. 20.

²² Хасанаев М.Ж. Архивное строительство в Казахстане в первые годы установления советской государственности (1920-1922 гг.) // Материалы к курсу «Архивоведение». - Алматы, 2000. - 121 с.

²³ Сариева Р.Х., Абдулина А. Очерки по истории организации архивного дела в Казахстане (1918-1945 гг.). - Алматы: Арыс, 2006. - 324 с.

²⁴ Жумагулов К.Т., Нурпеисова Б.Е., Сабденова Г.Е. История и современная организация архивного дела Казахстана. - Алматы, 2015. - 160 с.

Сариева, А. Мустафина²⁵ және т.б. Соған қарамастан қазіргі кезеңдегі

Қазақстан архив ісінің тарихы бойынша ғылыми-зерттеулер өте аз қолданған. Бұл зерттеулерде Қазақстанның қазіргі заманғы тарихын өзектілендіру мәселесі ішінара қарастырылғандығын атап айтуымыз керек. Оған қосымша ретінде айтарымыз бұл зерттеулерде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша шетелдік архивтердегі Қазақстанға қатысты құжаттармен жұмыс мәселесі қарастырылмаған.

Қазақстан тарихының әлеуетін сақтау мен өзектілендірудің ғылыми - методикасын жүйелеп, зерттеу нәтижелері бойынша ұсыныстар жасауды осы зерттеуімізде мақсат етіп алдық. Өз кезегінде осы мақсатты іске асыру үшін мынадай міндеттер белгіленді:

- Қазақстанның қазіргі заман тарихының әлеуетін сақтау және оны оқытуды өзектілендірудің тәжірибесін қорыту және жүйелеу;
- Мәдени мұра аясындағы археографиялық жұмыстардың құқықтық- нормативтік негіздерін бағалау;
- Шетелдік архивтердегі Қазақстанның қазіргі заман тарихына қатысты мәдени мұралармен жүргізілген археографиялық жұмыстарды бағалап, даму бағыттарын айқындау;
- Еліміздегі ЖОО мен архив мекемелерінде архив мамандарын дайындаудың тарихын жүйелеп, жетілдіруге қатысты ұсыныстар дайындау.
- Зерттеу жұмысының методологиялық негізі ретінде тарих ғылымының қазіргі заманғы іргелі теориялық-методологиялық тұжырымдары басшылыққа алынды. Сонымен бірге, отандық тарих ғылымының методологиясының басты қағидасын айқындап берген «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы, ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру және «Ұлы Даланың жеті қыры» бағдарламалық мақалаларының тұжырымдары бағдарға алынды. Тақырыптың ерекшелігіне сай әлемдік археографияның әдіс-тәсілдері жалпы ғылыми әдіс-тәсілдермен ықпалдастыра пайдаландық. Сонымен бірге статистикалық талдау жасай отырып, шетелдік архивтердегі мәдени мұраларға қатысты талдау, бағалау және жинақтау тәсілдері қолданылды. Зерттеудің деректік негізін отандық және шетелдік ар-

²⁵ Сариева Р., Мустафина А. Очерки по истории организации архивного дела в Казахстане (1991-1997гг.). – Алматы, 2019. – 377 с

хивтердің құжаттары құрайды. «Мәдени мұра», «Архив-2025» бағдарламаларымен тікелей жұмыс жасаған ҚР ОМА, ҚР ПА, ҚР ҰА, ТОМА, ТОҚСТМА қорлары пайдаланылды. Сол сияқты Ұлттық археография орталығы базасымен жұмыс жасалды. Шетелдік архивтердің қатарында өзіміз зерттеу жүргізген РСӘМТА, РФМА архиві де зерттеуіміздің деректік базасына енеді. Зерттеу жұмысының деректік базасының едәуір бөлігін архив ісін қалыптастыру мен дамытуға, археографиялық жұмыстардың әдістемесіне негіз қалаған нормативтік- құқықтық құжаттар құрайды.

Монографиялық еңбектің хронологиялық шегі ретінде ХХ ғасырдағы тарихи оқиғалар мен құбылыстар қамтылды. Осы кезеңде қалыптасқан мәдени мұра ретінде архив құжаттары мен археографиялық жұмыстар жүргізуге кең тыныс берген мемлекеттік бағдарламалардың қабылданып, іске асырылу кезеңі бойынша бүгінгі күнге дейінгі уақытты қамтиды.

Қазақстанның қазіргі заманғы тарихын сақтау мен өзектілендірудің басты бағыттарының бірі ретінде елімізде археография ғылымын кешенді дамыту қажеттілігі айқын. Ұлттық архив қорында осы кезге дейін жинақталған және алдағы уақытта жинақталатын шетелдік архивтердегі мәдени мұраны тарихи жадқа айналдыру үшін еліміздің архив мекемелеріне қазіргі заманғы әлемдік археография ғылымының жетістіктерін енгізу қажет.

Мәдени мұраны игерудің тиімділігін арттыру мақсатында шетелдік архив мекемелерімен жүргізілетін археографиялық жұмыстардың құқықтық-реттеушілік негіздерін жетілдіру қажет. Бұл мәселе әсіресе, Қазақстанға қатысты шетелдік архивтерден құжаттарды іздеп табу, елге жеткізу және сақтауға қатысты зәрулікке айналып отыр.

Мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру міндеттерінен туындаған зерттеу жұмысы үкімет пен өкімет тарапынан қабылданған нормативтік - құқықтық құжаттардың талаптары мен қағидаларын басшылыққа алуымен айқындалады. Дәлелдер мен дәйектер архив құжаттары мен ресми жарық көрген ақпараттық-анықтамалық басылымдардың дерегіне және архив, ғылыми-зерттеу мекемелерінің нақты тәжірибелеріне негізделген.

1 Қазақстан тарихының әлеуетін сақтау мен өзектілендірудің әдіснамалық және нормативтік-құқықтық негіздері

1.1 Қазақстанның қазіргі заман тарихын өзектілендірудің әдіснамасы

Қазақстан тарихын өзектілендіру ұғымы мен археографиялық жұмыстарды жетілдіру бір-бірімен мәндес ұғымдар. Тарихты өзектілендірудің ауқымы барынша кең болғанымен оның мақсаттары мен міндеттері археографияның іргелі теориялық және әдіснамалық негіздерінен туындайды. Содан да зерттеуімізде тарихты өзектілендіру мен археографияны бір-біріне бара бар ұғымдар ретінде қарастырамыз.

Мәдени мұраны өзектілендіру дегеніміз – заманауи мәдениеттің әлеуметтік рөлін белсендендіру арқылы мәдени және табиғи мұраларды сақтау мен қосуға бағытталған қызмет болып тұжырымдалады. Осы мәдени мұраның ең басты салаларының бірі – ұлттың тарихи жадының дәлелдеу, дәйектеу және сақтау қызметтерін атқаратын архив ісі болып саналады. Демек, XX ғасырдағы Қазақстан тарихын өзектілендіру тақырыбындағы зерттеуде мемлекеттік бағдарламалардан туындайтын архивтік құжаттарды сақтау мен қорғаудың әдіснамалық мәселелері мен тарихнамасы арнайы қарастыруды қажет етеді.

Тарихи ақиқатты ашатын – архив. Архив қорларында ешқандай жалтаруға келмейтін, өз дәуірінің тарихи шындығын бүкпесіз баян ететін деректер жинақталған. Тарихшының басты миссиясы жаңалық ашу және ақиқатты айту екендігі сөзсіз, ал ол жетістіктерге архив деректерінсіз қол жеткізу мүмкін емес.

Шетелдік ғалымдардың іргелі еңбектерінде «Архив дегеніміз – тарихи немесе басқа да зерттеулер үшін дәлелдеушілік құндылығын тұрақты сақтау үшін таңдалынған құжаттар немесе «жазбалар» коллекциясы. Жазбалар ұйымдар мен адамдардың қызметі арқылы қалыптасады және ағымдағы қолдануда белсенді қызмет жасайды, олардың кейбір бөлігі архив коллекциясы ретінде таңдап алынады және сақталады»²⁶ деп анықтама берілген.

²⁶ Archive Principle and Practice: an introduction to archives for non-archivists
<https://www.nationalarchives.gov.uk/documents/archives/archive-principles-and-practice-an-introduction-to-archives-for-non-archivists.pdf> (дата обращения: 08.11.2020).

Сонымен бірге, архив дегеніміз – әлеуметтік функциясы тарихи жадыны сақтау болып саналатын институт, тарихи тәжірибеге сүйенбей, оның өнегесін пайдаланбай алға басу мүмкін емес²⁷. Содан да архив дегеніміз құжаттардың қоймасы ғана емес, қоғамды танудың және барынша оңтайлы даму жолын таңдаудың маңызды құралы. Неғұрлым осы ұжымдық тарихи жад саналатын архивтерге қолжетімділік болған сайын қоғамдық қатынастарда адамдар білімді, парасатты және қайырымды бола түседі деп ойлаймыз.

Қазақстан тарихын өзектілендіру бағыттарының арасында болашақ архивтер қалай болу керек? деген мәселе де назар аударуға лайық. Бұл мәселе қазіргі кезде отандық архив ісінде арнайы зерттеу нысаны бола қойған жоқ. Дегенмен, «болашақ архив идеясы тек сақтау мәселесін ғана қамтымайды, ашық білім идеяларымен бірге тарихи мәдени мұраға қатысты көптеген параллельді мәселелерді де қамтитындығы»²⁸ туралы тұжырым мәселеге айқындық береді.

Архивистер тарих ғылымы үшін орасан зор рөл атқаратын құжаттық материалдарды жинақтау және сақтауға жұмыла отырып, тарихты ғылыми қалыпқа келтіру қызметін атқарады. Шындығында, архивтік құжаттар

«әлеуметтік жадының өзіндік матрицасы, өткен буынның тәжірибесін трансляция жасайтын және олардың арасында сабақтастықты қамтамасыз ететін маңызды әлеуметтік-мәдени нысан»²⁹ болып отырғандығы айқын. Осы ойды одан әрі өрбіте отырып, З.Г. Сактаганова архивтердің қызметін өзектілендіруге қатысты «Архив құжаттарының маңызды ерекшеліктерінің бірі – ұлттың рухани мұрасының қорын құрайтын өркениеттік және мәдени құндылықтарының бөлшегіне айналу – осы күнге дейін өзекті және өз маңызын жойған жоқ»³⁰ деген тұжырым жасайды. Ғалым осы тұжы-

²⁷Мединский В. Что такое архив? Дифференцированный подход к определению периода ограничения доступа для различных тематических групп конфиденциальных персональных данных, содержащихся в архивных документах. Аналитический обзор. – М.: ВНИИДАД, 2013. – 224 с.

²⁸ Sampo Viri. Digital Humanities and Future Archives. Reports. - 2014, august.

²⁹ Черешня А.Г. Архивные документы в системе культурных ценностей. Выступление на Шестой Всероссийской научной конференции «Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе». - 2009, июнь 16-17 // <http://rgantd.ru/nauchnye-trudy-i-publikatsii> (дата обращения: 15.10.2019).

³⁰ Сактаганова З.Г. Проблемы истории советского Казахстана второй половины XX в. в документах российских архивов: размышления и опыт историка // Қазіргі кезеңдегі архив ісі: мәселелер, тәжірибелер, инновациялар: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Алматы, 2020. – 594 б.

рымы арқылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясындағы архивтердің атқаратын функциясына айқындық береді.

Архив қызметі туралы пікірлер әр-алуан болып келеді. Мысалы, француз антропологы Клод Леви Строс «архивтің артықшылығы – ол бізді тарихылықпен бетпе-бет келтіреді», архивтер «бір жағынан өз мүмкіндігінше оқиғаларды қалыптастырады; екінші жағынан архив тарихты дүниеге әкеледі. Тек сонда ғана өткен шақ пен бүгінгі күннің қарама-қайшылықтары ескеріледі, оның дәстүрлері сақталады»³¹ деген тұжырымы архив қызметіне берілген бағаның тосындығымен ерекшеленеді.

2004-2011 жж. аралығында жүзеге асқан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына тарихшы ғалым Х. Әбжановтың «... тарих ғылымына салған олжасы ұлан ғайыр... бес ғасырдан астам тарихы бар Қазақ мемлекетінің шежіресінде бұрын-соңды мұндай ауқымды, нәтижелі, мақсатты рухани-практикалық және ғылыми-танымдық ізденіс орын алмағаны күмәнсіз ақиқат»³² деп баға беруі «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына берілген ең әділ, оң баға деп білеміз.

Бағдарлама тарихи деректерді жинақтап қана қоймады, соның аясында қаншама жас ғалымдардың қанаты бекіп, Отан тарихына деген қызығушылық пен жанашырлығы оянды. «Зерттеушілердің әлеуметтік- кәсіби есеюіне» алып келген мемлекеттік бағдарламаның басты миссияларының бірі де осы.

Қоғамдық құбылыстар мен оқиғаларды ғылыми қалпына келтіру үшін ең алдымен тарихи деректердің толық базасы болуы керек. Бұл дегеніміз нағыз археографиялық жұмыс. «Археография» - адам рухы көріністерінің бірі ретінде құжаттық басылымдарды дайындаудың принциптерін, әдіс-тәсілдерін әзірлеумен (теориялық археография) және оларды жүзеге асырумен (қолданбалы археография) айналысатын ғылыми пән. Археография ғылымы «кең» және «тар» мағынада қолданысқа ие болып келеді. Кең мағынасына сай археография ғылымы құжаттық ескерткіштерді табу және жинаудан тұратын «далалық археография», оларды зерттеп және ғылыми өңдейтін «камералды археография» және жариялаудан тұратын «әди-

³¹ Леви-Строс К. Первобытное мышление. – М., 1994. – С. 303-305.

³² Әбжанов Х. Отан тарихы және ғылым тағдыры. - 2013, тамыз 8 // https://e-history.kz/kz/contents/view/otan_tarihi_zhane_gilim_tagdiri_ (қаралым күні: 08.06.2020).

циялық археография» болып атқаратын қызметіне қарай үшке бөлінеді. Ал тар мағынасында археография ұғымы тек құжаттарды жарыққа шығару, жариялау мағынасында қолданылады³³.

Заманауи шетелдік мәдени мұра зерттеушілері арасында мәдени мұраларды тауарға айналдыру негізін құрайтын коммодификация теориясы үлкен танымалдыққа ие. Олардың пікірінше, бұл заманауи мәдени мұра менеджментінің негізін құрайды. Сонымен қатар, жаһандану процесі зерттеушілердің мәдени мұраны «жергілікті-ғаламдық» координаталар жүйесінде қарастыру қажеттігін көрсетеді. Бүгінгі таңда жаһанданудың оң әсерінің нәтижесінде мәдени мұра мәдениеттер диалогының мықты факторы ретінде қарастырылып отыр³⁴. Осылайша, қазақстандық архив құжаттары мәдени мұра ретінде «жергілікті» координатаны құраса, шетелдік архивтік қазақстантану бойынша елге әкелінген құжаттар «ғаламдық» маңызға ие болады.

Тарихшылардан талап етілетін кәсіптік құзіреттіліктердің бірі – оның архив деректерімен жұмыс жасай алуы. Тарихи зерттеулерді ұйымдастырудың жетілуіне байланысты тарихшы ғалым архивте отырып, өзіне қажетті материалдарды табу, сақтау және сипаттау мүмкіндігіне ие³⁵. Архив деректерін іздеп табу және оны ғылыми айналымға ұсыну, деректерді байыпты түрде түсіндіру тәсілдерін тарихшы ғалымдардың бәрі бірдей қолдана бермейді. Тарихшылардың бәрі бірдей археограф болуы міндетті болмаса да, археографияның әдіс-тәсілдерін қолданып, кәсіптік дағдыларын игеруі тарихшының зерттеуін мазмұнды ете түседі. Орыстың белгілі методолог-тарихшысы А.С. Лаппо-Данилевский нағыз ғалым қызмет жолында объективті-ғылыми және субъективті-саяси бағыттарды қатар алып жүре алмайды деген тұжырымға келіп, ғалымнан өзін-өзі бағалау принципін берік ұстануды талап еткендігін³⁶ ескерер болсақ, археографияның әдіс-тәсілдерін, оның теориясын жете меңгеру тарихшы үшін басты мәселе емес, бұл жердегі басты мәселе – ғалымның ұстанған қағидасында екендігі аңғарылады. Демек, архео-

³³ Добрушкин Е.М. Основы археографии: учебное пособие – М.: РГГУ, 1992.- 171 с.

³⁴ Полякова М.А. Культурное наследие России: Сохранение и актуализация: учебник. – М., 2018. - 395 с.

³⁵ Шумейко М.Ф. О роли и месте археографии в ряду специальных исторических дисциплин источниковедческого цикла. Крыніцаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны / рэдкал: С.М.Ходзін. – Мінск: БДУ, 2002. - Вып. 1.– С. 89-105.

³⁶ Хорхордина Т.И. История архивоведческой мысли: учебник / отв. ред. Е.И. Пивовар. - М.: РГГУ, 2012. -448 с.

графиялық дағдылар мен әдіс-тәсілдер зерттеушіге тарихи сананы жаңғыртуға материал ғана береді, ал оның түсіндірмесін жасау зерттеушінің ұстанған ғылыми, моральдық және идеологиялық құндылықтарынан туындайды екен.

XX ғ. бас кезіне дейін Ресейде архивтану бағыты теориялық-методологиялық тұрғыда қалыптасып, оның ғылыми дәстүрлері орныққан болатын. 1917 ж. қазандағы большевиктер төңкерісін айыптаған академиктердің бірі А.С. Лаппо-Данилевский «Ресей Ұлы қиыншылыққа тап болды: билікті басып алған зорлықшылардың қысымымен орыс халқы өзіндік санасын және өзіндік қадір-қасиетін жоғалтты»³⁷ деп жазды. Белсенді саяси, азаматтық позиция ұстанған Ресейдегі архивтану бағытының бастауында тұрған академиктің қызметіне «А.С. Лаппо-Данилевский архивтанудың мәртебесін көтерді және оны іргелі ғылыми пәндердің қатарына қосты»³⁸ деп баға берілді.

Ол алғашқылардың бірі болып археографияны архивтану пәндерінен бөліп қарастырып, оны «тарихи білімдер техникасына» қосады. Осылайша, Кеңес Одағының кеңістігінде тарихи материалдарды жинау, сипаттау және жариялаумен айналысатын пәнді айқындайтын археография ұғымы қалыптасты.

«Археография» - адамзат қолынан пайда болған құжаттық жарияланымдарды дайындаудың әдіс-тәсілдері (теориялық археография) мен оларды іске асыру (қолданбалы археография) қағидаларын зерттейтін ғылыми пән³⁹ болғандықтан оның өзіне тән қағидалары мен әдіс-тәсілдер кешені қалыптасқан. Археография филология, деректану, палеография, мәтінтану, архивтану, дипломатика және өзге де гуманитарлық ғылымдармен тығыз байланысты, барынша интегралданған ғылым саласы. Солардың арасында тарих ғылымының дамуына қолданбалы археография жоғарыда аталған ғылым түрлеріне қарағанда көбірек ықпал жасайды. Таза теорияның іс-әрекетке ешқандай қатысы жоқ. Егер іс-әрекетке теорияның қатысы бар болса, онда ол жоспар не процесс түрінде болар еді⁴⁰

³⁷Ростовцев Е.А. А.С.Лаппо-Данилевский и Российская академия наук // Источник. Историк. История: сб. науч. работ. - Спб., 2001. - Вып. 1. - 237 с.

³⁸Хорхордина Т.И. История архивоведческой мысли: учебник / отв. ред. Е.И. Пивовар. - М.: РГГУ, 2012. 211 с.

³⁹Козлов В.П. Основы теоретической и прикладной археографии. – М.: РОССПЭН, 2008. - 224 с.

⁴⁰Frank G. Burke. The future Course of Archival Theory in the United States // The American Archivist. – 1981, winter. - P. 40-46.

дегендей археография саласы таза теориялық мәселелерге ғана арналмаған. Археография ғылымының теориялықпен қатар қолданбалық қызметінің де тарих үшін маңызы үлкен.

Теория мен тәжірибе қатар өмір сүреді және бірін-бірі толықтырып отырады деген қағида археографияға датән. Қазақстанда кейбір ғалымдардың теориялық негіздерді меңгермей тұрып, қолданбалы археографияға барып, архивтік құжаттарды ғылыми айналымға шығару деректері кездеседі.

Бұл өз кезегінде археографиялық жұмыстардың ғылыми деңгейін төмендетеді, нәтижесінде тарихи құжаттың маңыздылығы төмендейді. Археография саласындағы бұндай кемшілік қазақстандық архив ісінің нормативтік-құқықтық негізі, теориялық және методологиялық базасы қалыптаса қоймаған бастапқы кезеңде орын алды.

Археографияның жетістіктері тарих ғылымының деректік базасын молайту мақсатында тарихшы ғалымдарға «шикізат» берумен қатар, сапалы да ғылыми сипатталған құжаттық деректер оқырмандардың ішкі сезімдеріне әсер ете отырып, өз кезеңінің жарқын көрінісін көрсету арқылы ұрпақтар арасында рухани байланысты жаңғыртады. Сондықтан да бүгінгі рухани жаңғыру аясында археографиялық зерттеулердің өзектілігі артып отыр. Ал археографиялық жинақтар тек өз еліміздің архив құжаттарын ғана емес, сонымен қатар, алыс-жақын шетелдік архивтерінен алынған түпнұсқалық мәні бар құжаттарды да айналымға ұсынса онда ол жинақтың ғылыми құндылығын арттыра түсетіндігі белгілі.

Археография ғылымының функциялары архив ісі пайда болған кезден бастап ішінара қолданыла бастады. Осы ғылым саласының дамуына түрткі болған жайттардың біріне тоқталсақ. Архивистер ертеректен-ақ архив қорларына құжаттарды іріктеп сақтау қажеттігін және шектеулі архив ресурстарын маңызы жоқ құжаттармен толтырудың тиімсіздігін түсінген.

Қазақстанда архив ісінің қалыптасып, дамуы дегенді қазақстандық археографияның қалыптасуы деп қабылдауға болмайды. Кеңес Одағының гуманитарлық кеңістігіндегі Қазақстанда археография дербес дамыды деп те айта алмаймыз. Еліміздегі археографиялық жұмыстар идеологияландырылған кеңестік археографияны басшылыққа алып келді. Қазақстан архив саласында көп жылдар қызмет еткен, саналы ғұмырын Қазақстан архив қызметінің дамуына арнаған Марат Жақсыбайұлы Хасанаев Мәскеу

мемлекеттік тарих-архив институтын бітірген кәсіпқой тарихшы-архивист болатын. М.Ж. Хасанаев кәсіпқой маман, іскер басшы ретінде Қазақстандағы архив саласының дамуына елеулі ықпал жасаған тұлға⁴¹.

1974 жылдан 2002 жылға дейін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде жұмыс істеген М.Ж. Хасанаевтың тағдыры егемендік алған елімізді тәуелсіз мемлекет етіп қалыптастырудағы реформалық кезеңге тап келді. Осы кезеңде Қазақстан Республикасының архив ісінде маңызы зор реформалық өзгерістер іске асты. Осы өзгерістердің басында архив ісінің кәсіпқой маманы М.Ж. Хасанаевтың тұруы ұлттық тарихи жадыны жаңғыртуға қатысты болашақта елімізде атқарылар игі істерге негіз қалады. Архивтану ғылымының теориясы мен методологиясын терең меңгерген Марат Жақсыбайұлы 1979 ж. ҚРОМА директоры қызметіне келіп, оны 1994 жылға дейін абыроймен атқарған.

1985 ж. КОКП ОК сәуір пленумынан бастау алған қайта құру процестері қоғамдық-саяси өмірді демократияландыруға жол ашты. Сондай демократияның алғашқы көрінісі ретінде күнделікті өмірге енген қайта құру мен жариялылық қоғамдық санада үлкен сілкініс туғызды. Жариялылық екпіні алғашқы кезекте тоталитарлық қоғам идеологиясы тұмшалаған тарихи сананы жаңғыртуды қамтыды. Осы кезеңдегі жалпы ахуалды К. Нұрпейіс «Тәуелсіздік алардың тікелей қарсаңында және дербестікке қол жеткеннен кейінгі бір-екі жыл бойы қолына қалам ұстағанның бәрі «тарихшы» болып кетті. Олай болуы түсінікті де еді. Бұрын коммунистік идеологияның құрсауында болып келген және оның құрамдас бөлігі саналған, таптық принциптерге негізделіп жазылған тарихи зерттеулердегі қателіктерден тезірек арылу ісі үлкен қоғамдық сұраныстан туған болатын»⁴² деп сипаттайды. Міне, осы тұста тарихи ақиқатты болжам, долбарлармен емес, бұлтартпас құжаттық дерекпен ғана дәлелдеу қажеттігі айқын сезілді. Мұны дер кезінде түсінген ҚРОМА директоры М.Ж. Хасанаев қорлардағы құнды құжаттарға кеңестік идеология басқан «құпия» және «аса құпия» гриф таңбаларын алып, архив қорларын зерттеуші қауымға қолжетімді етуге мүмкіндік жасады. Құпиялық таңбасы алынған қорлардың қатарында «Әліби Жангелдиннің қызыл керуені», «Революционерлерге көмек халықаралық ұйымы», «Фурманов қо -

⁴¹ Хазретәліқызы Р. Марат Хасанаев – Қазақстан архив ісінің реформаторы // Қазақстан архивтері. – 2019. - №4 (52). – Б. 47-49.

⁴² Нұрпейіс К. Көшбасшы // Қазақ тарихы. - 2001. - №5. - Б. 3-6.

ры», 1920-1921, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық және ұжымдастыру кезеңіне қатысты қорлар болды⁴³.

М.Ж. Хасанаев 1994-1996 жылдары Қазақстан Республикасы Бас архив және құжаттама басқармасының директоры қызметінде Отан тарихының мазмұнын жаңалауда архив қорларының мүмкіндіктерін пайдалану мәселелеріне байланысты отандық тарихшы ғалымдармен тығыз байланыс орнатты. Отан тарихының көшбасшылары Манап Қозыбаев, Кеңес Нұрпейіс, Хайдар Алдажұманов сынды тәуелсіз қазақ тарихының методологиясын қалыптастырушы ғалымдармен бірлесе отырып, жаңа форматта бірнеше архивтік құжаттар жинағын жарыққа шығарды. 1989 жылдан 2002 жылға дейін Санжар Оразұлы Жандосовтың басшылығымен ашылып, кейін М.Қ. Қозыбаев басқарған «Әділет» тарихи- ағарту қоғамы төрағасының орынбасары ретінде М.Ж. Хасанаев тарихи- ағарту қоғамының мақсат-мүддесіне орай ғылыми мақалалар жариялады⁴⁴. Бұдан өзге 2000 жылға дейінгі аралықта архив қорларындағы құжаттардың негізінде жарық көрген құжаттар мен материалдар жинақтары дайындалып, жарыққа шыға бастады. Солардың қатарында Сейсен Мұқтарұлының құрастыруымен жарыққа шыққан «Кәмпеске» жинағының тиісті дәрежеде құралуына М.Ж. Хасанаев басшылық жасады.

М.Ж. Хасанаевтың ғылыми қызметі де тың тақырыпқа арналды. Орынбор, Мәскеу, Санкт-Петербург архивтері қорларындағы құжаттармен жұмыс жасап, 200-ден аса ғылыми-көпшілік мақала, 20-ға тарта құжаттар жинағының авторы және құрастырушысы болды⁴⁵.

Баспасөз беттерінде жарық көрген мақалаларының кейіпкерлері бюрократиялық жүйеден жапа шеккен Қажымұқан Мұңайтпасов, «КСРО батыры» атағын көзі тірісінде ала алмаған Халық қаһарманы Бауыржан Момышұлы⁴⁶, бүкіл әлемді жаяу жүріп өткен Әліби Жангелдин⁴⁷, Омбыдағы Әлихан Бөкейханов⁴⁸, көне Түркістан шаһа-

⁴³ Иконников А. Архивы: тайна за семью печатями или «терра инкогнита», ждущая исследователей. Интервью с М.Ж. Хасанаевым // Ленинская смена. – 1988, июнь - 11.

⁴⁴ Хасанаев М.Ж. Парыз. Сұхбаттар. Мақалалар / құраст. Б. Қойшыбаев. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. - Б. 4.

⁴⁵ Архивисты и архивы Казахстана XX и XXI вв. // Сборник документов и материалов / сост. Р.М. Абдуали, Ж.Т. Байкаш, Е.М. Грибанова, Е.В. Чиликова. - Алматы, 2015. - С. 54-57.

⁴⁶ Хасанаев М.Ж. Непроизнесенные речи. К 90 летию Бауыржана Момышұлы // Казахстанская правда. – 2000, декабрь - 13.

⁴⁷ Хасанаев М.Ж. Путешествие одинокого путника. К 90-летию пешего похода Алиби Джангельдинавокруг света // Казахстанская правда. – 2000, сентябрь 12. - С. 5.

⁴⁸ Хасанаев М.Ж. Бөкейханов в Омске // Казахстанская правда. – 2000, август 19. - №212.

ры және онда жерленген ұлы қазақ хандары болды. М.Ж. Хасанаев көтерген тақырыптар аясы ұлттық мүддеге, тарихтың ақтаңдақ беттерін ашуға және архивтерде сақталған құпия құжаттарды жариялауға негізделген. Бұл мәселені тарихшы ғалымдардың көтергені бір бөлек. Тарихшы кейде құжаттар қолжетімді болмағандықтан болжамға сүйенсе, архивист мамандар нақты құжаттық деректерді сөйлетеді. Сондықтан да тарихшы ғалымдар бұл кісінің ой-пікірлерімен санаса бастады.

Архив ісі методологиялық негіздеуді ғана емес, сонымен қатар насихатты да қажет етеді. Сондықтан да Хасанаев архив ісіне қатысты өзін толғандырған мәселелерді талқыға ұсынып, өз ойларын мерзімді басылымдар арқылы жеткізуге тырысты. «Архивтерден, жалпымәдениеттен үнемдеу болашақ үшін өте қауіпті және қымбатқа түседі... ғылыми-зерттеулердің әмбебап базасы түпнұсқалар, осыған орай Отандық мәдениеттің даму жолында архивтердің маңызын бағаламауға болмайды»⁴⁹ деген Хасанаевтың өткір ойлары бүгінгі күнге дейін өз өзектілігін жойған жоқ. Қазақстан КСРО құрамында болған кезде қазақ тарихының «ақтаңдағына» айналған 1931-1932 жж. ашаршылық жайында қайта құру жылдары осы тақырыпты алғашқылардың бірі болып көтерген М.Ж. Хасанаев болды.

Ол 1988 ж. «Ленинская смена» газетіне тәуелсіздік алдындағы архивтің жай-күйі, архив қорларына зерттеуші ғалымдардың қызығушылығын ояту, құпия құжаттарды қайта қарап, жариялылық деңгейін арттыру, араб, қытай тілдерін жетік меңгерген кадрларды архивке тарту және архивистердің жалақысын көтеру мәселелерін ұсынды.

Оның ғылыми ізденістеріндегі негізгі бағыттарының бірі 1986 ж. 16 желтоқсанда алаңға жиналған жастардың бейбіт шеруіне байланысты болды. Желтоқсан оқиғасына қатысты құжаттардың архив қорларынан жойылып, тазаланып кеткендігін және сол арқылы Желтоқсан оқиғасының астарында үлкен сыр жатқандығын баспасөз беттеріне берген сұхбаттарында қынжыла отырып айтады⁵⁰.

М.Ж. Хасанаевтың басшылығы кезінде еліміздегі архив ісінің ғылыми және әдістемелік жұмыстары жақсарды. Бұл өз кезегінде

⁴⁹ Хасанаев М.Ж. "...До чего же все быстро и быстротечно, и как много нам надо успеть" // <https://www.km.ru/bsssr/2002/04/08/kazakhstan> (қаралым күні: 28.08.2019).

⁵⁰ Иконников А. Архивы: тайна за семью печатями или «терра инкогнита», ждущая исследователей. Интервью с М.Ж. Хасанаевым // Ленинская смена. – 1988, июнь - 11. С. 11-23.

архивистердің қоғам алдында құнды ретроспективті ақпаратты сақтаудағы маңызын арттырды. Архивте ғылыми ақпараттық-анықтамалықтар (жолсеріктер, анықтамалар) құрастырылып, архив қорларын толықтырушы көздері болған мекемелермен қарым-қатынасты дұрыс жолға қойды.

Еліміздің тәуелсіздігінің алғашқы онжылдығында архив саласында іске асырылған реформалық өзгерістер қазіргі кезде өз жемісін беруде. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Мәдени мұра» бағдарламасына қатысты, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы және «Архив 2025» бағдарламасы тарихи жадыны жаңғыртуға қатысты қойылған нақты міндеттерді іске асыруда еліміздегі архив мекемелері мен мамандары қызу кірісіп кетті. Тәуелсіз еліміздің архив ісінің нормативтік-құқықтық құжаттарын дайындап, оның қазіргі заманғы құрылымы мен қызметін айқындауға білікті басшылық жасаған мемлекетшіл тұлға М.Ж. Хасанаевтың отандық археография ғылымының тарихнамасы мен методологиясын қалыптастырудағы алар орны байыпты бағалауды қажет етеді.

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында архивтанушылар мен ғалымдар арасында тығыз байланыс орнатыла отырып, алыс жақын шетелдерден жинақталған құжаттардың археографиялық базасы құрылды. Жасалған жұмыс барысында тарихи деректерді анықтау, жинау және өңдеуде қажетті тәжірибе жинақталды, оларды одан әрі эвристикалық іздестірудің басым бағыттары нақты белгіленді және жазба ескерткіштерді негізгі басылымдарда жариялауды жалғастыру үшін тарихи деректерді іріктеу өлшемдері анықталды⁵¹. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының бастапқы жылдарында археографиялық экспедиция жүргізуде қандай да бір нақты бағдар, арнайы жоспар болмады. Бұны бағдарламаны іске асырудың алғашқы кезеңіндегі жоспарларынан да байқауға болады. Дегенмен, бағдарламаның екінші кезеңіне қарай археографиялық эвристика мәселесі біршама жолға қойылды.

Осы кезеңде қазақстандық археографияның қол жеткен жетістіктерінің кемшіндігі, отандық археографиялық қордың өзге дамыған елдермен салыстырғанда біршама кенжелеп қалғандығы айқын білінді.

⁵¹ Әбдірасілова Л. Жазба деректерді жариялау мәселелері // Археография және деректану ұлттық орталығының хабарлары. - 2012. - №1. – Б. 5-9.

Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында Қазақстан архив ісін ұйымдастыру барысында РСФСР Бас Архивінің Орынбор өкілдігінің қызметі маңызды рөл атқарды. Себебі, Қазақстанның астанасы Орынбор қаласында жаңа социалистік мемлекеттің мемлекеттік мекемелері шоғырланды⁵². Сол себепті де Кеңес үкіметінің алғашқы кезеңіндегі Отан тарихына қатысты деректер Ресей Федерациясы Орынбор облыстықархивінде жинақталды.

Архив қорларынан жарыққа шыққан кез келген құжат – белгілі бір мәліметті жеткізетін тарихи дерек⁵³ екендігін ескерер болсақ, архивтердің археографиялық базасын қалыптастыру және дамыту кезек күттірмейтін мәселелердің біріне айналады.

Архивтің әлеуметтік функциясының бірі – тарихи жадыны сақтау. Ал архивтердің түрлі факторларға байланысты тарихи жадыны жаңғыртуға қызмет жасамауын «архивтік үнсіздік» деген ұғым танытады. Осыған байланысты Родни Г.С. Картер тарихи жадтағы «ақтаңдақ аймақтарға» немесе архивтердің «үнсіздігіне» арналған мақаласында «Ол архивтік үнсіздіктерді, соның ішінде, оның белгілері мен қалыс қалған топтардың үнсіздіктен шеккен зияны мен салдары және жалпы қоғамдық жадқа әсер етуін зерттейді. Егер де құжаттар жойылған, өзгерген немесе алынып тасталған болса, онда адамзат тарихы туралы аңыз әңгімелер бүгінгі күнге дейін жетпес еді. Олардың тарихы айтылмайды, нәтижесінде уақыт өте келе тарихта ізі қалмастай болып жойылып кетеді»⁵⁴ деген тұжырым жасайды.

Осы архивтік үнсіздікті мақсатты түрде іске асырған кеңестік идеология Қазақстан тарихында көптеген «ақтаңдақ аймақтарды» қалыптастырды. Ондай ақтаңдақтар қазақ жерінің Ресей империясы тарапынан отарлануы, жаппай саяси қуғын-сүргін, ұлтаралық қатынастар, экологиялық ахуал және т.б. түрінде көрініс тапты.

Осындай ақтаңдақтар Қазақстан тарихындағы этнодеформациялық процестерге де қатысты. «Этнодеформация дегеніміз – қандай да сыртқы күштердің ықпалымен ұлттық болмыстың жағымсыз өзгерістерге ұшырауы. Ол ұлттың даму бағда-

⁵² Altymysheva Z., Hassanaeva L. The legal basis of the decrees of the council of people's commissars of the RSFSR about archive affairs and archival ideologies in Kazakhstan // Al-Farabi Kazakh National University Journal of history. - 2017. - №3 (86). - P. 35-38.

⁵³ Козлов В.П. Основы теоретической и прикладной археографии. – М.: РОССПЭН, 2008. - 224 с. С.26.

⁵⁴ Rodney G.S. Carter. Of Things Said and Unsaid: Power, Archival Silences, and Power in Silence // Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research. – 2007, march. - Vol. 1. - P. 215-233.

рына күштеп өзгеріс енгізеді. Этнодеформация модернизацияның асқынған түрі. Модернизация қоғамдың өзгерістерге бастап, ұлттық жаңғыруға түрткі болса, этнодеформация керісінше ұлтты дәстүрлі мәдени-рухани, әлеуметтік-экономикалық және саяси болмысынан ажыратып, эволюциялық даму бағдарын апатты арнаға бұрады»⁵⁵. Мысалы, Қазақстандағы этнодеформациялық процестерге патша өкіметінің отарлық саясаты негіз қалап бергендігі жөніндегі «архивтік үнсіздікті» тоталитарлық билік қолдап келді. Посткеңестік кезеңде ғана «архивтік үнсіздіктер» бұзылды. Архив құжаттары сөйлей бастады. Нәтижесінде Қазақстан тарихындағы «архивтік бос орындар» толықтырылды, «ақтаңдақ аймақтар» туралы ақиқат тарихи жадыны қалпына келтіре бастады.

Джеймс Лоури зерттеулерінде «орын ауыстырған архив», «миграциялық архив» терминдерін алғаш рет айналымға енгізіп, «ғасырлар бойы «орын ауыстырған архив» ұлттық мемлекеттер, халықтар, қауымдастықтар, архивистер және басқа да адамдар үшін проблема туындатып келді. Бұл құбылысқа қатысты толық тарихи зерттеулер жүргізілген жоқ» деген тұжырым жасайды. Сонымен бірге «миграциялық архивтің» өз еліне қайтарылуын құқықтық теория және дәстүрлі архивтік теория қуаттайды. Бірақ ол мақсатқа жету үшін жаңа тактика қажет»⁵⁶.

Отандық архив тарихында «орын ауыстырған архив» мәселесі туралы деректер кездеспейді. Яғни, қазақ жерінен өзге республикаларға алып кетілген архив қорлары болған жоқ. Оның есесіне қазақстандық археографтар шетелдік архивтердегі құжаттардың қолжетімділігі мен олардың көшірмелерін алудың құқықтық және дәстүрлі архив теорияларының мәселелерімен бетпе-бет келіп отыр.

Қазіргі кезде қазақстандық археографтардың алдында шетелдік архив қорларынан мәдени мұра ретінде архивтік құжаттарды іздестіріп, алынған деректерді жаңа методологиямен айналымға ұсыну міндеті тұр.

⁵⁵ Khazretali Mahanuly, Hakan As, Bazarbaev Kanat. Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation // *Utopía y Praxis Latinoamericana*. – 2018. – Vol. 23, №82. – P. 147-157.

⁵⁶ Lowry James. Radical empathy, the imaginary and affect in (post)colonial records: how to break out of international stalemates on displaced archives // *Archival Science*. – 2019. – Vol. 19, issue 2. – P. 185–203.

1.2 Қазақстанның қазіргі заманғы тарихының әлеуетін сақтаумен өзектілендірудің тарихнамасы

Кеңестік кезеңде шетелдік архивтік қазақстантану өз алдына дербес бағыт болып қалыптаса қоймады. Осы салада К.Л. Есмағамбетовтың^{57, 58} зерттеулері алғашқы тәжірибелерге жатады.

Тәуелсіздік жылдары М.Т. Лаумуллин, Т.К. Бейсембиевтің⁵⁹, К.Р. Несипбаеваның⁶⁰ және С.И. Ковальскаяның⁶¹ зерттеулері шетелдік архивтік қазақстантану бағытына негіз қалады. Тарихнамалық талдау көрсетіп отырғандай, Қазақстанда ұлттық археография ғылымының қалыптасу, даму процестерін бастан өткеруде дейтін болсақ шетелдік архивтік қазақстантану бағыты мүлдем жаңадан қолға алынды деп санауға болады. Осы бағытта атқарылатын жұмыстар алғаш рет С.И. Ковальская мен Т.С. Садыковтың «Зарубежная архивная Казахстаника. Информационно-аналитический обзор»⁶² еңбегінде жүйеленді.

Зерттеу жұмысында тақырып тарихнамасын еңбектердің географиялық аймағына қарай шетелдік және қазақстандық, кезеңіне қарай кеңестік және тәуелсіздік, деректік базасына қарай архивтік, баспа және мерзімді басылым деп жіктедік.

Біз зерттеген тақырып бойынша шетелдік зерттеушілердің еңбектері жаңашылдығымен, тың идеяларымен, теориялық тереңдігімен ерекшеленеді. Археология ғылымының териясын, негіздерін зерттеуде ресейлік ғалымдардың ғылыми еңбектерін атаған жөн. Археология ғылымының қалыптасып дамуында С.Н. Вальк⁶³, С.О. Шмидт⁶⁴, С.М. Каштановтардың⁶⁵ еңбегі ерекше. Кеңестік

⁵⁷ Есмағамбетов К.Л. Действительность и фальсификация. Англо-американская историография о Казахстане. – Алма-Ата, 1976. - 184 с.

⁵⁸ Есмағамбетов К.Л. Көне Қазақстанды көргендер. – Алматы: Мектеп, 1979. - 136 б.

⁵⁹ Лаумуллин М.Т. Западная школа казахистики и исследователи среднеазиатоведения. – Алма-Ата: Наука, 1992. - 100 с.

⁶⁰ Несипбаева К.Р. Современная англо-американская историография русской экспансии и колонизации Центральной Азии (XVIII-н. XX). - Алматы, 1997. -196 с.

⁶¹ Ковальская С.И. Архивы и фонды академических научных центров США как источник по изучению истории Казахстана // История столицы – в материалах архивов: Материалы республиканской научно- теоретической конференции. - Астана, 2006. - С. 116-124.

⁶² Ковальская С.И., Садыков Т.С. Зарубежная архивная Казахстаника. Информационно-аналитический обзор. – Астана: Изд-во Национального центра археографии и источниковедения, 2006. - 221 с.

⁶³ Вальк С.Н. Советская археография. - М.; Л., 1948. - 291 с.

⁶⁴ Шмидт С.О. Археология. Архивоведение. Памятниковедение. - М., 1997. - 364 с.

⁶⁵ Каштанов С.М. Актовая археография. - М., 1998. - 318 с.

кезеңдегі қысаң теориялық бағытқа негізделген археография ғылымы практикалық тұрғыда кеңінен дами алмады. Себебі, кеңестік тоталитарлық жүйеде тарихи деректер мен архивтік материалдарды айналымға ұсынуда партиялық билік саяси идеологиялық талаптарды ұстанды. Кеңес Одағы ыдырап, мемлекеттер тәуелсіздігін алған тұстан бастап посткеңестік кеңістіктегі елдер ғылымның, әсіресе идеология шеңберінде ғана дамып, өмір сүрген гуманитарлық ғылымдар тоқырауды басынан кешірді. Археография ғылымының теориялық бағыты тоқтап, бірыңғай практикалық археографияға ауысып, архивтік құжаттарды айналымға шығару шеңберінде қалған еді.

Посткеңестік кеңістікте археография ғылымын қайта жаңғыртқан В.П. Козлов болды. В.П. Козловтың еңбектері археография ғылымының терминдері мен ұғымдарын түбегейлі қайта қарауды ұсынып, жаңатерминологиялық өзгерістер әкелді. Заман талабына сай ақпарат жеткізуші құжаттар тек дәстүрлі қағаз құжаттармен шектелмей, аудиовизуалды, электронды құжаттармен толығып, бұл құжаттарды жинақтау, есепке алу, сақтау, жариялау мәселелері де күн өткен сайын дамып, өзгеріске ұшырауда. Осы себептен де археография ғылымында құжаттарды жариялаудың әдіс-тәсілдері, теориясы жылдан жылға өзгеруде. 2000 жылдардың басында В.П. Козловтың еңбектері археография ғылымына төңкеріс әкеліп, ол күні бүгінге дейін өзектілігін жойған жоқ^{66,67}. Археография ғылымына сүбелі үлес қосқан орыс ғалымдарының қатарында А.Д. Степанский⁶⁸, Г.И. Королев⁶⁹, Е.М. Добрушкиндерді⁷⁰ атауға болады.

КСРО құрамындағы елдерде ғылыми жаңалықтар мен теориялық ғылым, білімді дамытуда ресейлік ғалымдардың ұсынған тұжырымдары басшылыққа, үлгіге алынғаны белгілі. Ғылыми теориялық, методологиялық бағыт беруші темірқазыққа айналған ресейлік ғалымдардың ғылыми жаңалықтары мен еңбектері КСРО қалғаннан кейін де ТМД елдері ғалымдарына бағыттаушы факторға

⁶⁶ Козлов В.П. Теоретические основы археографии с позиций современности // Отечественные архивы. - 2001. - №1. - С. 14.

⁶⁷ Козлов В.П. Документальная память в архивоведческом знании. - М.: Архив РАН; Древлехранилище, 2017. - 332 с.

⁶⁸ Степанский А.Д. Археография отечественной истории XX века: учеб. пособие. - М.: РГГУ, 2004. - 210 с.

⁶⁹ Королев Г.И. Археография. - М., 1996. - 109 с.

⁷⁰ Е.М. Добрушкин. Основы археографии: учеб. пособие. - М., 1992. - 172 с.

айналды. Бұлай болатыны тарихи заңдылық еді. Себебі, 70 жылдан аса уақыт аралығында тағдырлары біте қайнасқан елдердің ғылым жолы да қатар дамып отырды. Біздің археография ғылымына қатысты қандай да бір зерттеуімізде, заңнамалық актілерді түзуде немесе құжаттар жинағын жасауда іргелес жатқан Ресей Федерациясы ғалымдарының еңбектеріне сүйенетіндігіміз сондықтан. Негізінде археография ғылымын арнайы ғылыми пән ретінде оқыту және ғылымның бір бағыты ретінде зерттеуді ресейлік ғалымдар жақсы қолға алған. Ал басқа шетелдік ғалымдардың тұжырымында, ғылыми еңбектерінде археография ғылымының орнына архивтік құжаттарды баспадан шығару деген ұғым қалыптасқан.

Монографиялық жұмысты жазу барысында соңғы жылдары жарық көрген шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектерінде архив ісінің теориялық бағыттары жаңа қырынан ашылады (Терри, Роднер және т.б.). Олардың зерттеулерінде архив қызметінің бүгінгі жаһандық даму барысындағы өзгерістеріне әділ баға беріледі.

Қазақстан археография ғылымының теориялық тұрғыда дамуы кенжелеп келеді. Еліміздегі археограф мамандар археография ғылымының тек практикалық бағытына баса назар аударуда. Президенттік, Орталық архивтерде қызмет атқарып жүрген нағыз археограф мамандар тарапынан архив құжаттарын жарыққа шығарудың әдіснамалық нұсқаулықтары дайындалып, облыстық және жергілікті архивтерге таратылып жатады. Өкінішке орай, бұл тәжірибенің өзі отандық археография ғылымының мәселелерін толыққанды шеше алмайды.

Қазақстандағы археография ғылымының дамуында өзіндік орны бар, тарихшы ғалымдар мен археограф мамандар да жеткілікті. Алғаш рет Қазақстанда архивтік құжаттардың жинағын шығарып тарихшылардың жұмыс жасауына бағыт-бағдар берген тарихшы ғалымдардың көшбасында М.Қ. Қозыбаев тұр. М.Қ. Қозыбаевтың басшылығымен Орталық мемлекеттік архивтен, Қазақстан Республикасы Президент архивінен көптеген құжаттар ғылыми айналымға ұсынылды.

XX ғ. Қазақстан тарихының әлеуетін өзектілендіруде еліміздің архив саласының да өзіндік қосар үлес салмағы бар. Еліміздің орталық және ұлттық архивтерінің археограф мамандары дайындаған архив құжаттарының жарияланымдары мен басылымдары Отан тарихының өзекті мәселелері мен ақтаңдақ тұстарын қамтуға бағытталған.

Отан тарихын өзектілендіру мен оның әлеуетін сақтау мәселелерінде ХХ ғасырдың басындағы алаштық кезеңнің тағылымы мол. Күрмеуі шешілмеген сұрақтары мен жұмбағы көп Алаш қозғалысына қатысты архив құжаттары жеткілікті. Дегенмен, еліміздегі архивтерде қолжетімділік дұрыс жолға қойылмауынан кей құжаттарды пайдалану мүмкіндігі шектелген⁷¹. Сондықтан да қазақстандық ғалымдар шетелдік архив құжаттарын іздеп тауып, ретке келтіріп, оларды жинақ етіп шығару ісімен айналысады. Елімізде Алаш қозғалысына қатысты археографиялық жұмыстар көлемі және мазмұны бойынша да алдыңғы орында келеді. Солардың қатарында, Алаш тақырыбына қатысты ҚР Президент архиві мен Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты біріге отырып 2000 жылдардың бастапқы кезеңінде жарыққа шыққан «Алаш қозғалысы» құжаттар мен материалдардың⁷² үш томдығы археографиялық ережелерге сай дайындалған болатын. Бұл жерде ҚР ПА-нің бас археограф маманы Е.М. Грибанованың еңбегін атап айтуға болады.

Профессор Т.К. Жұртбайдың бастамасымен 2011 жылы дайындалып, жарыққа шыққан «Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами» деп аталатын архив құжаттарының жинағы археографиялық кемшіліктеріне қарамастан, алаштық кезеңді зерттеуде тарихшылардың зерттеу жұмыстарын жеңілдетері сөзсіз⁷³. Жинаққа кәмпескеленген хаттар, соттардың материалдары, синхронды аудармалар, сұрақ-жауаптар мен құжаттар мен өзге де құжаттар кірген. 2016 жылы қайтадан толықтырылып шығарылған «Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами» атты үш томнан тұратын құжаттар жинағы археографиялық тұрғыда біршама дұрыс рәсімделген жинақ болып табылады.

Алаш қозғалысын тұлғаландырудың қазіргі кезеңдегі ең түйіткілді мәселесі археографиялық қиындықтардан (зерттеу тақырыбы аясында құнды құжаттарды табу, табылған құжаттарға қол-

⁷¹ Байжанов С. Архив-айғақ. - Алматы, 1988. – 240 б.

⁷² Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 жж. – Алматы, 2007. - 304 б.

⁷³ Движение Алаш //Сборник материалов судебных процессов над алашевцами: трехтомник. - Алматы, 2011. - 428 с.

жетімділік және жариялау мәселелері) туындайды деп білеміз⁷⁴.

Қазақстан Республикасы мемлекеттік құпиялар туралы заңының 23 бабында «Қазақстан Республикасы мемлекеттік архивтердің басшыларына қорды құрушы ұйым немесе оның құқықтық мұрагері оларға мұндай өкілеттік берген жағдайда, бұл архивтердің жабық қорларында сақтаулы тұрған Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиялары болып табылатын мәліметтердің көздерін құпиясыздандыру жөнінде өкілеттік беріледі»⁷⁵. Осы заңға сәйкес «аса маңызды», «өте құпия», «құпия» деген құжаттардан осы белгілерді алып тастау өкілеттігі мемлекеттік архив басшыларына берілген. Осы құқықты ұтымды пайдаланған ҚР ОМА басшысы М.Ж. Хасанаев ашаршылық, ұжымдастыру, кәмпеске сынды Отан тарихындағы ақтаңдақ беттердің құжаттарымен қатар, Алаш тарихына қатысты құжаттардың да құпиялылық белгілерін алып тастап, құжаттардың жарыққа шығуына мүмкіндік берген еді. Дегенмен, Алаш қайраткерлерінің өмірбаяны мен қызмет жолдарына қатысты тың және шынайы ақпараттар Ұлттық Қауіпсіздік комитетінің архивтерінде тұмшаланып жатқаны белгілі. Рас, кезінде бұл архивтердегі құжаттарға қолжетімділік болғанымен, соңғы жылдары бұл құжаттарды пайдалануға шектеу қойылып отыр. Мемлекеттік құпия туралы заңның 17 бабында «саяси, әлеуметтік және басқа да себептер бойынша жаппай қуғын-сүргін туралы, оның ішінде архивтегі мәліметтер құпияландырылмауға тиіс» деген тармақтың болуына қарамастан арнайы архивтер тарапынан зерттеушілерге тап болар кедергілер көп. Ғасырға жуық уақыт өткендігіне қарамастан, Алаш қайраткерлеріне қатысты архив құжаттары толығымен ғылыми айналымға шықпай отыр. Өткен ғасырдың 80-90 жылдарының тоғысында осы арнайы архивтерде жұмыс жасау мүмкіндігіне ие болған жазушы Т.Қ. Жұртбайдың еңбегі⁷⁶ өте құнды. Әйтсе де, бұл еңбекте археография талаптарының сақталмауы ғылыми құндылығына кері әсер етіп тұрғаны белгілі. Бұн-

⁷⁴ Хазретәліқызы Р. Алаш қозғалысын тұлғаландырудың археографиялық мәселелері // Сұлтанбек Қожановтың 125 жылдығына арналған «Тарихи сананы жаңғырту: қоғам, ұлт және тұлға» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. - Түркістан, 2019. - Б. 165- 173.

⁷⁵ Мемлекеттік құпиялар туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 15 наурыздағы, №349-І Заңы <http://adilet.zan.kz> (қаралым күні: 19.09.2019).

⁷⁶ Жұртбай Т. Боль моя, гордость моя—Алаш! Трилогия. – Астана: Аударма, 2016. - 1104 с.

дай кемшілік архив құжаттарын ғылыми айналымға ұсынған басқа да жинақтарға тән болып келетіні өкінішті. Дегенмен, қазіргі заманғы археографиялық талаптарға сай арнайы архивтердің құжаттарын ғылыми аппаратымен жабдықтаған жинақтар алдағы уақытта жарыққа шығуы керек. Осы бағыттағы жинақтар Алаш қозғалысының тарихын толық ғылыми қалпына келтіруге мүмкіндік беретін болады. Әрине, бұл іске маман архивистердің міндетті түрде тартылуы керек.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Археология және деректану ұлттық орталығының» жоспары бойынша құжаттар жинақтарын даярлауда Б.Т. Жанаевтың және оның командасының еңбектерін ерекше атауға болады.

Шетелдік архивтерден құжаттарды жинақтап, оларды ғылыми айналымға шығарып жүрген жекелеген авторлардың қатарында М.Х. Асылбеков, Б. Жангуттин, Х.М.Тұрсұн, С.О. Смагулова, С. Шілдебай және т.б. бар. Жекелеген ғалымдардың кәсіпқойлықпен дайындаған еңбектері археография ғылымының практикалық негізін нығайтады. Кез келген ғылым теориясыз жансыз дене іспетті болары сөзсіз. Қазақстан архив ісі мен археография, деректану ғылымдарының теориясына қалам тартқан ғалымдар Қ.М. Атабаев, К.Л. Есмағамбетов, А.Қ. Ахмет және т.б. атауға болады.

Қазақстан мәдени мұрасын архивтік негізде сақтау және зерттеу үрдісі екі ғасырдан астам уақытты құрайды – бұл кезеңде мәдени мұраны қорғаудың құқықтық жүйесі, негізгі әдістемелік принциптері жасалды.

Алаш қозғалысын тұлғаландыру алдағы уақытта одан әрі жалғасын табуы тиіс. Көптеген зерттеушілердің ізденіс жұмыстарының табысты болуы аталған археографиялық түйіткілді мәселелердің шешімін табуына байланысты болмақ. Шетелдік архив қорларының құжаттарына қол жеткізу, еліміздегі Отандық, ведомствалық архивтердің қорларын қолжетімді ету, алаштық тұлғаларды толығымен тұлғаландыруға мүмкіндік береді деп ойлаймыз⁷⁷.

1927 жылдан бастап Гидрометорталық, ҰҚК, Сыртқы істер

⁷⁷ Хазретәліқызы Р. Алаш қозғалысын тұлғаландырудың археографиялық мәселелері // Сұлтанбек Қожановтың 125 жылдығына арналған «Тарихи сананы жаңғырту: қоғам, ұлт және тұлға» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. - Түркістан, 2019. - Б. 165- 173. 172 б.

министрлігі, Ішкі істер министрлігі Ғылым Академиясы және т.б. ведомствалардың өздерінің жеке архивтері бар⁷⁸. Бұлар арнайы архивтер болғандықтан да өздерінің нормативтік құжаттарына сай архив деректерін сақтауды жүзеге асырады. Осы архивтердің құрылымдық қайта құрулары барысында қорлардағы құжаттардың бірнеше рет сүзгіден өтіп, жойылғандығы белгілі. Архив құжаттарын ревизиялап және оларды жою жол берілмейтін нәрсе. Ал сол құжаттардың тағдыры архив маманына емес, қатардағы күштік құрылым қызметкеріне сеніп тапсырылуы да ойлантады.

Қазақстан тарихының академиялық басылымының 4-томында еліміздегі археографияның дамуы мен қалыптасуына қатысты алғашқы болып ауқымды талдаулар жасалды. Тарихнама және деректемелердің аясында қарастырылған мәселелердің арасынан археографияға қатысты ой тұжырымдарды кездестіреміз⁷⁹.

Деректердің үлкен бөлігі Қазақстаннан тысқары жерлерде сақталды. 1925 ж. Қызылорда Қазақстанның астанасы болып ауысқан кезде, архивтік деректердің басым бөлігі Орынборда қалып қойды. Бұл жағдай 1928-1929 жж. астананы Қызылордадан Алматыға көшіргенде де орын алды. Көші- қон кезінде құнды деректердің бір бөлігі жоғалды немесе жарамсыз болып қалды. Шекаралық межелеудің салдарынан Жетісу және Сырдария облыстарының тарихына қатысты құжаттардың басым бөлігі Ташкент архивінде қалып, бүгінгі таңда бұл архивтік құжаттар Өзбекстан Республикасының мемлекеттік меншігіне айналып, архив құжаттарын пайдалану туралы халықаралық нормалардың сақталмауынан қазақстандық зерттеушілер үшін қолжетімсіз болып отыр.

XX ғасырда қазақ жерінде тарихи оқиғалар шеңберінде орын алған қиыншылықтарға қарамастан Республикалық мемлекеттік архив мекемелері архив қорларын жинақтап, толықтырып, сақтап, оларды зерттеу мен пайдалануға мүмкіндік жасай алды.

Кеңес Одағы тұсында Қазақстан архив мекемелері сан жағынан толыққанына қарамастан, архив қорлары партиялық билік тарапынан жиі тексеріске ұшырап, тазаланып тұрды. Кеңестік идеологияға сай келетін сыңаржақ деректер қалдырылып, ұлттық мүддеге саятын қан-

⁷⁸ Хасанаев М.Ж. Парыз. Сұхбаттар. Мақалалар / құраст. Б. Қойшыбаев. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. – Б. 14.

⁷⁹ Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): 5 томдық. – Алматы: Атамұра, 2010. – Т. 4. – 752 б.

дай да бір құжаттар жойылып, немесе құпияландырылып отырды.

Қазақ даласында XX ғасырдың 20-50 жж. орын алған ауыр жағдайына куәлік ететін архив құжаттары қорлардан алынып, өртелді. Мәселен, 1941 ж. шілде-тамыз айларында Қаз КСР-і Орталық мемлекеттік архивінде жүргізілген арнайы тексеруден кейін, республика Халық Комиссарлары Кеңесінің қорынан (№30 қор) 1920-1929 жж. 172 архивтік іс жойылу үшін алынып, 1944 жылдың тамызында 1929-1935 жж. жататын 610 архивтік істер, 1945 жылдың шілдесі мен желтоқсаны аралығында 1929-1936 жж. қатысты 2310 архивтік іс өртелген⁸⁰. Міне, XX ғасырдың алғашқы ширегіне қатысты архив құжаттарының тағдыры осылайша шешіліп жатты. Соғыстан кейінгі кезеңде, тың игеру жылдарында жинақталған архив құжаттары ауқымы жағынан көп болғанымен де, тарихи дерек болуға тиісті бұл құжаттарда шынайы өмір салты көрініс таппады, керісінше, олар асыра сілтеу мен науқаншылыққа бағытталған бір сарынды мәліметтерден тұратын құжаттар болды. «Тұрақты сақтауға» алынған архив құжаттары сараптамалық-тексеру комиссияларының қатаң тексеруінен кейін ғана сақтауға алынды. Сондықтан да болар, мемлекеттік архив қорларында сақтауда тұрған кеңестік кезеңдегі архив құжаттары компартия басшылығының кемеңгерлігімен тек жоспарды артығымен орындаған жасампаздық ісін куәландыратын құжаттарға бай.

Кеңестік кезеңде Қазақстанның мемлекеттік архивтеріне негізінен орыс тіліндегі құжаттар сақтауға алынғаны белгілі. Бұған мысал ретінде бүгінгі ҚР ПА, бұрынғы республикалық партиялық архив қорларында қазақ тіліндегі құжаттардың үлес салмағы небәрі 3-5% құраған⁸¹.

Еліміздегі архивтік деректерді мемлекеттік мекемелер, қоғамдық ұйымдар және жеке тұлғалардың тарапынан жинақталған құжаттар құрайды. Мемлекеттік мекемелер мен қоғамдық ұйымдардан жинақталған құжаттарға қолжетімділік оңтайластырылғанымен де, жеке тұлғалардың құжаттары тұмшаланып келген. Әсіресе, Алаш қозғалысына қатысты архивтік құжаттарды жариялау былай тұрсын, бұл құжаттарды оқуға қатаң тиым салынған. 1925 ж. Орынборда шық-

⁸⁰ Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): 5 томдық. – Алматы: Атамұра, 2010. – Т. 4. - 752 б.

⁸¹ Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): 5 томдық. – Алматы: Атамұра, 2010. – Т. 4. - 752 б.Б.56.

қан «Қазақ зиялы қауымының бірінші Құрылтай жиналысы» деп аталатын қазақ тіліндегі алғашқы археографиялық еңбек Алаш қайраткерлері туралы еміс-еміс болсын ақпарат қалдырған құнды дүние болып табылады. Отан тарихындағы өзіндік ерекшелігімен, ұлттық мүддеге адалдығымен бірегей феноменге айналған Алаш қозғалысы сол кезеңнің өзінде тарихшылар мен ғалымдардың назарын өзіне аударған болатын. Бұған дәлел, А.П. Бочаговтың басшылығымен 1929 ж. жарық көрген «Алашорда» жинағы мен 1935 ж. С. Брайнин мен Ш. Шафионың «Алашорда тарихының очерктері» кітабының жарыққа шығуы болатын. Бұл екі жинақ Алаш идеяларын сынаудың орнына оны көбірек насихаттады деп танылып, қатты сынға ұшырады. XX ғасырдың бірінші ширегіндегі архив деректерінің аяусыз жойылуы, құжаттық жинақтардың шығарылмауы өз кезегінде осы кезеңнің құпиясы мен сырын ішке бұғып қалды. Осындай жағдайда отандық тарихшылар үшін тарихи шындыққа жету жолында С. Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешуі», С. Мұқановтың «Мөлдір махаббаты» әдеби шығарма болғанына, таптық сипатына қарамастан Отан тарихының осы кезеңі бойынша жиі қолданылған деректеме болды.

XX ғасырда жарияланған археографиялық еңбектердің барлығы дерлік КОКП мен Қазақстан Компартиясының жетекшілік рөлін насихаттауға бағытталып, «Дүниежүзі пролетариатының көсемі» В.И. Лениннің есімімен байланыстырған⁸² құжаттар мен естеліктерден тұрды.

Компартияның еліміздегі ақпараттық кеңістікке толық билік жүргізу арқылы Отан тарихының ұлттық сана мен салт-дәстүрге қатысты қандай да бір деректердің жариялануына қатаң тиым салуымен деректік негізге орасан зор зиян келтірді. Кеңестік кезеңдегі дереккөздердің шынайылығы бүгінгі күнгі зерттеушілердің басты мәселесіне айналып отыр, себебі, КОКП құжаттарын ғана дұрыс деректер қатарына қосып, басқа құжаттарды қатаң цензурамен тиып отырған болатын.

1980 жж. екінші жартысында Кеңес Одағында демократиялық үрдістердің орын ала бастауымен Қазақстандағы архив құжаттарына негізсіз қойылған құпиялық таңбалары алынды. Міне, осы кезден бастап қазақ жұрты алаштық қайраткерлердің шығарма-

⁸² Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): 5 томдық. – Алматы: Атамұра, 2010. – Т. 4. - 752 б.Б.60.

лары мен өмір жолдары туралы ести бастады. Еліміз тәуелсіздігін алып, архивтердегі құпиялылық грифтер алынып, қоғам жаппай тарихқа қызығушылық танытып, еліміздің құқықтық негіздері бекіп, Отан тарихының жаңаша түлеуіне мүмкіндік берілді. Міне, сол кезден бастап Отан тарихымен қатар, отандық археография ғылымының қолданбалық бөлігі да қалыс қалмай дамып келеді.

Тәуелсіздік алған тұстан бері Ұлттық археографиялық қорымыздың артуына ҚР Ұлттық архиві, ҚР ПА мен Орталық архивтер, мемлекеттік архивтермен бірге Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, ұлттық орталықтар, Жоғарғы оқу орындарының тарихшы ғалымдары да үлес қосты.

Отан тарихының әлеуетін сақтау және өзектілендірудегі архив құжаттарын іздестіру, сақтау мәселесі қазақстандық архивтанушы ғалымдардың назарын аударған. Солардың қатарында «Архив-айғақ» атты ғылыми еңбегімен С. Байжанов⁸³ алғашқылардың бірі болып архивқұжаттары арқылы Алаш қозғалысына қатысты мәселе көтерді. 1988 ж. қазақ тілінде жарық көрген еңбегі қоғам назарын архив құжаттарына, архив деректерінің ел мұрасына айналуы тиістігін дәйектеген құнды еңбек болды. Еркін, ғылыми әдеби стилде жазылған археографиялық еңбекке Исатай-Махамбеттің қолтаңба арыздары, Ш. Уәлихановтың соңғы хаты, К. Байсейітованың күнделігі және өзге де құнды дүниелер енген.

Қазақстанда Р. Сариева, А. Абдулинаның⁸⁴ бірігіп жазған еңбектерінде Қазақстан архив ісінің ұйымдастыру тарихына жан-жақты тоқталған. Очеркте 1918-1945 жж. Қазақстандағы архив ісінің қалыптасуы мен қайта құрылу тарихы терең талданған.

Қазақстан архив ісіне қатысты Р. Сариева «Мұрағат және тарих»⁸⁵ атты мақалалар мен баяндамалар жинағына ғылыми мақалалар, баяндамалар, халықаралық архив ұйымдарының мәжілістерінде сөйлеген сөздері топтастырылған. Еңбекте архив ісінің дамуы, құжаттық тарихи-мәдени мұраны сақтау және көбейтудегі архивтер қызметінен, еліміздің тарихы туралы жазба ескерткіштер, оқиғалар мен фактілернен мол мағлұмат берілген.

⁸³ Байжанов С. Архив-айғақ. - Алматы, 1988. – 240 б.

⁸⁴ Сариева Р.Х., Абдулина А. Очерки по истории организации архивного дела в Казахстане (1918-1945гг.). – Алматы: Арыс, 2006. - 324 с.

⁸⁵ Сариева Р.Х. Мұрағат және тарих: (мақалалар, баяндамалар). - Алматы, 2004. - 292 б.

Еліміздегі архив саласы бойынша алдыңғы қатарлы ғылыми-зерттеу және ақпараттық-әдістемелік орталығы ҚР ПА қызметкерлері Президент архивінің қызметінің қорытынды жұмыстарына негізделген «Организация архивного дела в Казахстане» атты архив саласындағы⁸⁶ іргелі еңбек дайындады. Бұл еңбек Қазақстан архив саласының тарихына, архив саласын ақпараттандырудың отандық және шетелдік тәжірибелеріне, архив құжаттарын пайдалануды ұйымдастыру мен археографиялық жұмыстар жүргізілуімен құнды болып отыр.

Монографиялық зерттеуімізде анықтамалықтарды да кеңінен қолдандық. ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі тапсырысымен «Ел – Шежіре» Қоғамдық қоры 2008 ж. «Мәдени мұра» бағдарламасы» атты тарихи-танымдық анықтамалығын⁸⁷ дайындаған. Анықтамалықта Отан тарихына қатысты археологиялық, этнографиялық заттай және жазбаша мәдени мұраларға сипаттама беріліп, оларды мемлекет тарапынан қорғау мәселелері жан-жақты қарастырылған.

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі ақпарат және архив комитетінің бастамасымен Құжаттану және архив ісі жөніндегі ғылыми-техникалық ақпарат орталығы дайындаған «Қазақстан архивтері»⁸⁸ анықтамалығы еліміздегі архив қызметіне қатысты құнды ақпараттардан хабар береді. Бұл анықтамалық ҚР Ұлттық архив қорында сақталған құжаттардың құрамы мен мазмұнын ашатын анықтамалық-ақпараттық құрал. Анықтамалықтың ерекшелігі Қазақстандағы барлық архивтерді ең алдымен республикалық мемлекеттік архивтер, екінші облыстық мемлекеттік архивтер және қалалық мемлекеттік архивтер деп жеке-жеке бөліп қарастырған. Сонымен қатар, Қазақстандағы барлық архивтер туралы толыққанды мәлімет беретіндігімен де құнды болып отыр.

Отан тарихын өзектілендіру мәселесінде архив ісінің, оның ішінде, ҚРПА алар орны ерекше. 1922 ж. қаңтарда ҚК(б)П ОК шеші -

⁸⁶ Абдукадырова Д., Джапарова Б. Организация архивного дела в Казахстане: практики, проблемы, инновации / под общ.ред. Д. Абдукадыровой, Б. Джапарова. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 366 с.

⁸⁷ «Мәдени мұра» бағдарламасы. 2004-2008: Игіліктер. Тарихи-танымдық анықтамалық. – Алматы, 2008. - 176 б.

⁸⁸ Қазақстан мұрағаттары=архивы Казахстана: анықтамалық / жалпы ред. басқ. А. Рахымбаева; құраст.: А. Абдрахманова, Д. Адамсопы, А. Кеңесбекова, Н. Тұрсынбек. – Алматы, 2013. – 420 б.

мімен Ресей коммунистік партиясы мен Қазан төңкерісі тарихы бойынша материалдарды зерттеу және жинақтаумен айналысатын арнайы комиссия құрылды. 1927 ж. ұлттық республикалар арасында «тұрақты партия архивтерін» құру туралы шешім қабылданды. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан Республикасы Президент архиві атанған бұл архив бүгінгі таңда еліміздегі архив саласының алдыңғы қатарлы методикалық орталығына айналды.

ҚР ПА қызметкерлерінің дайындауымен 2005 ж. жарық көрген Қазақстандағы барлық архивистер туралы биографиялық анықтамалық⁸⁹ архив саласы мамандары туралы мол деректерді айналымға ұсынды.

Жалпы, тарихқа қатысты жүргізген зерттеулеріміздің барысында Қазақстанның қазіргі заманғы тарихының әлеуетін сақтау мен өзектілендіру мәселесіне айқындық беру мақсатында осы саладағы жұмыстардың бағытын мынадай мазмұнда жүйеледік.

Сурет 1 - Қазақстанның қазіргі заман тарихының әлеуетін сақтау мен өзектілендірудің бағыттары.

⁸⁹ Архивисты и архивы Казахстана XX и XXI вв. // Сборник документов и материалов / сост. Р.М.Абдуали, Ж.Т.Байкаш, Е.М.Грибанова, Е.В.Чиликова. - Алматы, 2015. - С. 54-57.

Қорыта айтқанда, тақырыпқа қатысты зерттеу еңбектеріне талдау жасау барысында Қазақстан тарихын өзектілендірудің басты мәселелерінің бірі – ұлттық археография саласын теориялық және методологиялық тұрғыда дамыту екендігіне көз жеткіздік. Еліміздегі архив ісінің даму, қалыптасу тарихнамасымен бірге, мемлекеттің саяси, идеологиялық саясатының дәйектеуші құралы ретінде архив қызметі үлкен маңызға ие екендігін танытады. Қазіргі кезде мемлекеттік саясатқа айналған рухани жаңғыру ұлттық идеясының өзегін құраған мәдени мұраны игерудің басты құралы ретінде археографиялық жұмыстарға баса мән берілуі керек.

1.3 Мәдени мұра ретінде архив ісінің әлеуетін сақтау мен өзектілендіру

Қазақстанның қазіргі заманғы тарихының әлеуетін өзектілендірудің басты бағыты ретінде архив қызметінің өзегін құраған нормативтік-құқықтық негіздер арнайы талдауды қажет етеді.

Тарихи сана қалыптастыратын, болашақ ұрпақты өзінің өткен тарихымен таныстыратын тарихи дерек, тарихи құжат екені мәлім. Тарихи деректердің қоймасы саналатын архивтердің қай заманда да қоғам мен өркениеттің дамуындағы рөлі ерекше. Архивтік құжаттардың жинақталуы, қалыптасуы, сақталуы және қоғамға пайдалануға ұсынылуы әр кезеңде, әр елде әр қилы тарихи дамуды бастан кешкен. Бүгінгі таңда архив қызметіне әлемдік деңгейде сұраныс артып отыр. Дей тұрғанмен, әлемдік тәжірибелер мен тарихи оқиғаларға көз салсақ, архив қызметі өз дамуында көптеген проблемаларды басынан өткізгендігін көреміз. Осы бөлімде Қазақстанда архив құрылымының дамуы мен қалыптасу қызметінің төңкеріске дейінгі, кеңестік және тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдерінде қалыптасқан нормативтік-құқықтық негіздерге талдау жасалады.

Қазақстандағы алғашқы архив Батыс Қазақстан аймағындағы Ішкі қырғыз-қайсақ ордасында 1794 ж. ашылып, Бөкей хандығының архиві деген атпен белгілі⁹⁰. Архивті жинақтаушы Әбілхайыр ханның ұрпағы Бөкей сұлтан болса, оның ұлы Жәңгір архивтік мұраның сақталып, күні бүгінге жетуіне мұрындық болған тұлға.

Қазақстан архив қызметінің екінші кезеңін біз Кеңес үкіметін құрған большевиктердің билік басына келуімен байланыстырамыз. 1918-1991 жж. аралығындағы Қазақстан архив ісін А.Қ. Ахмет алты кезеңге бөліп қарастырған. 1918-1920 жж. құраған *бірінші кезеңді* В.И. Лениннің «Архив істерін қайта құру және орталықтандыру» туралы Декретке қол қоюымен байланыстырады. *Екінші кезеңде* архивтер 1939-1941 жж. саяси, әлеуметтік-экономикалық бағыттағы «сталиндік» даму үлгісінің казармалық социализм саясатын ұстанды. *Үшінші кезең* 1941-1945 жж. ҰОС жылдарында архивтердің ұлттық тарихи құндылықтарды сақтап қалуға ұмтылысымен ерекшеленді.

⁹⁰ Қазақстан мұрағаттары=архивы Казахстана: анықтамалық / жалпы ред. басқ. А. Рахымбаева; құраст.: А. Абдрахманова, Д. Адамсопы, А. Кеңесбекова, Н. Тұрсынбек. – Алматы, 2013. – 420 б.

Төртінші кезеңде 1946-1956 жж. архив саласы ғылыми-әдістемелік негізде біршама дамыды, *бесінші кезеңде*, 1956-1970 жж. КОКП-ның XX съезінің тарихи шешімдері архив ісінің қызметтеріне де елеулі әсер етті, 1970-1991 жж. қамтыған *алтыншы кезең* елдегі архив істерін басқарудың балама нұсқаларын іздеу жолдарымен түсіндіріледі⁹¹.

Кеңес үкіметінің орнауымен қоғам өмірінің барлық саласында өзгерістер орын алды. Бірнеше ғасырлық өркениет тәжірибелерін сақтаушы архив ісін реформалау маңызды және кезек күттірмейтін шаруа еді. XX ғасырдың алғашқы жартысында архив саласында қызмет атқарған архивистердің қалтқысыз еңбегінің нәтижесінде бүгінгі ұрпақ тарихи құжаттарды пайдалану мүмкіндігіне ие болып отыр. Кеңес үкіметінің орнауы барысында КСРО аумағында жүргізілген көптеген реформалармен бірге архив ісін реформалау әлемдік деңгейде архивтану саласында өз ізін қалдырды. Ресейде орын алған өзгерістер республикалық және жергілікті жерлерде де іске асып отырды.

Бүгінгі таңда архивтану, құжаттану, деректану және археография ғылымдары бойынша үлкен мектеп, методологиялық база қалыптастырған Ресей Федерациясы ортақ гуманитарлық кеңістіктегі Қазақстанның архив саласындағы тәжірибелеріне жол көрсетіп, бағыт беріп келеді.

XIX ғасырдың соңғы жартысында ғылыми-техникалық ашылулар саны көбейіп, машина жазатын материалдар, телеграфтық бланкілер, телефонограммалар, радиограммалар, кинофильмдер, дыбыс жазбалары сынды ғылым мен білім дамуының нәтижесінде пайда болған құжаттар ағымын жинақтау және дұрыс сақтау қажеттігі туындады. Архивтану ғылымының теориялық базасы қалыптасып, «қор» түсінігі енгізілді. Архивтану ғылымының баяу дамығандығымен қоса архив ісіне реформалық өзгерістердің қажеттігі күн тәртібінде тұрды. Дегенмен, Ресейде архив ісіне жеткілікті назар аударылмағандығы да белгілі: осы тұста архив ісін қайта құру, архив мекемелерін бір орталыққа бағындыру қажеттігі жөнінде орыс ғалымдары тарапынан ұсынылған жобалар (Д.Я. Самоквасова, Н.В. Калачова) жүзеге аспай қалып жатты. Дегенмен, бұл жобалар кеңестік биліктің алғашқы жылдарында қабылданған

⁹¹ Ахмет А.Қ. Қазақстандағы архив ісі. – 2-бас. толықт. – Алматы: ЖШС «Лантар Трейд», 2018. - 424 б. 6.6.318-337.

архив ісі туралы декреттің негізін құрады.

1917 ж. ақпан революциясынан кейін Уақытша үкіметтің орнауы тұсында аласапыран жағдай орын алып, архив құжаттарына салғырттықпен қарау, архив құжаттарын жойып жіберу немесе құжаттарды жаппай ұрлау, өртеу сынды вандалдық оқиғалар орын алды. Нәтижесінде ел тарихына қатысты қаншама құжаттар жойылып кетті. Елдегі зиялы қауым өкілдері мен тарихшы ғалымдардың бірігуімен тарихи жәдігерлерді сақтап қалуға әрекет жасалды. 1917 ж. наурыз айында Ресей архив қайраткерлерінің одағын құрып, оны тарихшы ғалым А.С. Лаппо-Данилевский басқарды. Бұл Одақ Ресей архив ісін қалыптастыруда көп қызмет атқарды.

Қазан революциясынан кейін архивке қатысты саясат өзгерді. 1918 ж. РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В.И. Ленин «Архив ісін қайта құру және орталықтандыру» туралы декретке қол қойды. 1918-1919 жж. бір жылдың ішінде үкімет тарапынан архив ісіне қатысты бес негізгі декрет қабылданып, осы декреттердің аясында архивтегі барлық құжаттар бірыңғай мемлекеттік архив қорына жатқызылды және бүкілхалықтың меншігі ретінде жарияланды, құжаттарды сақтау және орталықтандыру мәселесі жолға қойылып, барлық мемлекеттік мекемелердегі құжаттарды жоюға қатаң түрде тиым салынды.

1922 ж. 30 қаңтарда «РСФСР Орталық архиві туралы» Ереже қабылданып, осы ереженің негізінде жергілікті, республикалық, губерниялық архивтер құрылып олардың қызметтері реттелді. Ереже аясында ҚазАКСР архив ісін құру іске асты.

XX ғасырдың 20 жылдарының соңында КСРО-да орнаған тоталитарлық билік архив ісіне де өз қолтаңбасын қалдырды. 1928 ж. Халық комиссариатының «Қағаз өндірісінің қажеттілігін өтеу үшін мекемелердің және кәсіпорындардың архивтері өзге де қағаз макулатураларын алу реті туралы» қаулы қабылданып, осының негізінде архивтердегі құжаттарды идеологиялық қағидамен тазалау жұмыстары іске асты. Макулатураға негізінен 1917 жылға дейінгі құжаттар өте қысқа мерзім ішінде жөнелтіліп отырды. Қаулыны орындамағандар сотпен жазаланды. 1929 ж. соңына қарай макулатура науқанының нәтижесінде Одақ бойынша 20 мың тонна құжат, яғни 1937 жылдан 1917 жылға дейінгі 28 миллион іс жойылды. Ал Қазақстандағы бір ғана Петропавл қаласының өзінде 2 вагон архив

құжаттары арнайы байқау комиссиясының келісімінсіз жойылған⁹².

XX ғасырдың 20-30 жж. аралығында КСРО-да іске асқан территориялық-аумақтық бөліністің нәтижесі жергілікті жерлердің архив мекемелері үшін өте қайғылы еді. Осы кезеңдерде архив мекемелері мен қоймаларынан тонналаған құжаттар жоғалды, ұрланды, өртелді немесе керексіз болып, жойылып кетті.

1918 ж. 1 маусымында қабылданған «Архив ісін қайта құру және орталықтандыру» туралы декретте айтылғанындай отандық архив ісінің ұйымдастырушылық-заңдық негізі архив ісін орталықтандыру принципіне негізделді. Қазан төңкерісінен кейін бірыңғай мемлекеттік архив қоры, КСРО құрамындағы республикаларда, өлкелерде, облыстарда мемлекеттік архивтердің желілері құрылып, елдің құжаттық жәдігерлерін сақтау және көбейтуге мүмкіндік туды. Мемлекеттік архивтерді құру және онда құнды құжаттардың жиналуы зерттеушілердің бұл құжаттарды еркін қолдануына кепілдік бере алмады. Бұлай болуына саяси, идеологиялық, техникалық, экономикалық сипаттағы кедергілер әсер етті.

ҚазКСР-інде архив ісінің тарихы 1919 ж. қазан айындағы РКФСР Бас архив басқармасының Орынбор губерниясының архив басқармасына А.П. Михайловты тағайындауымен байланысты болды. 1919 ж. 5 қыркүйегінде Түркістан АКСР Орталық Атқару Комитеті республикада архив ісін ұйымдастыру жөнінде қаулы қабылдады. Қаулы бойынша жергілікті әкімшілік органдарына облыстық архив бюроларын ұйымдастыру ісі жүктелді. 1920 ж. басында Қазақ Өлкелік Бас архив басқармасы бөлімі, ал қазан айынан Қазақ Республикасы Бас архив басқармасы болып, ол республиканың мемлекеттік архив қызметін жандандырды⁹³.

Қазақстанда 1920 ж. 20 наурызда алғашқы архив мекемелерінің көшбасшысы болған Семей губерниялық архив басқармасы құрылды. Семей облыстық мемлекеттік архиві Қазақстандағы тұңғыш ғылыми-зерттеу мекемесі ретінде тарихта қалды. 1923 ж. 1 қыркүйекте Орал губерниясында, 21 қазанда Қостанайда губерниялық архив бюросы құрылды. 1924 ж. 1 қазанында Сырдария архив бюросы, 16 қазанда Ақмолагуберниялық архив бюросы құрылып, бұл архивтер құрылым-

⁹² Ахмет А.Қ. Қазақстандағы архив ісі. – 2-бас. толықт. – Алматы: ЖШС «Лантар Трейд», 2018. – 424 б. Б.14.

⁹³ Қазақстан мұрағаттары=архивы Казахстана: анықтамалық / жалпы ред. басқ. А. Рахымбаева; құраст.: А. Абдрахманова, Д. Адамсопы, А. Кеңесбекова, Н. Тұрсынбек. – Алматы, 2013. – 420 б. Б.133.

дарының барлығы 1928 ж. әкімшілік-территориялық өзгерістерге байланысты жойылып, орнына округтік архивтер құрылды да бұл архив бюролары Қазақстан Орталық архивінің қарамағына өтті. Елдегі архивтерді орталықтандыру процестерінің нәтижесінде жергілікті жерлердегі архивтерге ғылыми тұрғыда емес, басқарушы орындаушылық қарым- қатынас орнатылды. Барлық мемлекеттік билікті қатаң орталықтандыру архив саласына осылай әсер етті.

1929 ж. бастап тоталитарлық принципке негізделген жүйе архив ісіне де өз ізін қалдырды. Сонымен қатар, бұл кезеңде арнайы, білікті мамандардың тапшылығы және архив мекемелеріне биліктің салғырт қарауы орын алды. Арнайы декрет қабылданып, ол бойынша құжаттарды жоюға қатаң тиым салынғанымен жергілікті және республикалық деңгейдегі архив қызметінде бұл мәселенің дұрыс жолға қойылмағандығын архив құжаттарының жойылғандығынан білуге болады.

1941 жылдан 1980 жж. аралығында ҚазКСР үкіметі архив ісіне бірнеше Ережелер, Қаулылар қабылдауы еліміздің архив қызметінің дамуына тың серпін берді. 1980 ж. 4 сәуірдегі №274 «КСРО-ның мемлекеттік архив қоры туралы» ережесінде құжаттарды қорғау мен сақтау ел азаматтарының тікелей борышы және парызы екендігі баса көрсетілді.

1980 ж. 4 сәуірдегі №274 қаулысымен бекітілген «КСРО-ның мемлекеттік архив қоры туралы» ереже қабылданып, ол Кеңес Одағы ыдырағанша күшінде болды. Бұл ережеде мемлекеттік архивтерде құжаттардың сақтық қорын құру, архив құжаттарын ұрлау, бүлдіру, жасыру және заңсыз сату мен жою жағдайында кінәлілерге жауапкершілік қарастырылған.

Кеңестік билік қалыптастырған тоталитарлық жүйенің архив ісіне қатысты бюрократиялық, қатаң қағидалары өткен ғасырдың 80-жылдарының ортасына дейін жалғасты. Сол кезеңдегі архив саласында қалыптасқан бюрократиялық жүйемен құжаттарды ғылыми негізде пайдалануға мүмкіндік бермеген қасаң жүйе мен көзқарастың кейбір ықпалы күні бүгінге дейін сақталып келеді. Әсіресе, Орталық, Ұлттық және ведомстволық архивтердегі кейбір құжаттарға қолжетімділіктің болмауы сол тоталитарлық жүйеден қалған сарқыншақ деп айтуға болады.

Тәуелсіз Қазақстан архив ісінің даму жолында тарихи сабақтастықтармен қатар, кадр мәселелерін реттеу және заңнамалық-нормативтік жүйенің дұрыс жолға қойылуы маңызды. Біз

қарастырғалы отырған үшінші мәселе Қазақстан архив қызметінде бүгінгі күнге дейін басшылыққа алынып отырған заңдар мен нормативтік құжаттарды талдау.

Қазақстан тәуелсіздік жылдары архив ісін дамытуда заң шығару, маман даярлау, ғылыми тұжырымдар мен методологиялық, теориялық мәселелерде Ресей Федерациясының және шетелдік ғалымдардың тәжірибелерін негізге алып келді.

Еліміз тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап өзін әлемдік ақпараттық-мәдени кеңістікке халықаралық ынтымақтастықтың белсенді қатысушысы ретінде мәлімдей алды. 1992 ж. 22 мамырда Қазақстан Республикасы ЮНЕСКО құрамына кіріп, гуманитарлық саладағы қарқынды дамуды және мәдени байланыстар мен ынтымақтастықты кеңейтуді қамтамасыз етті. Ауқымды және маңызды жобаларды жүзеге асыру үшін 1993 ж. Қазақстанда ЮНЕСКО істері жөніндегі Ұлттық комиссия құрылып, аталған халықаралық ұйыммен өзара іс-қимылдың негізгі векторларын анықтады. Қазақстан 1994 ж. Дүниежүзілік мәдени және табиғи мұраны қорғау туралы конвенцияға қосылды.

1970 ж. мәдени құндылықтарға меншік құқын беру және оларды заңсыз елден шығару, кіргізудің алдын алу мен тиым салу іс шараларына қатысты ЮНЕСКО Конвенциясы қабылданған. Осы Конвенцияда мәдени құндылықтың 11 категориясы белгіленген: солардың арасында 100 жылдан асқан ескі заттар: жекелеген немесе коллекция түріндегі ерекше қызығушылық (тарихи, көркем, әдеби) тудыратын сирек қолжазбалар мен инкунабулдар, ескі кітаптар, құжаттар мен басылымдар; архивтер, сонымен қатар фоно, фото және киноархивтер⁹⁴ категориялары бойынша атқарылған жұмыстар біздің талдауымыздың нысаны болады.

«Мәдени мұра» - қоғам мен қоршаған орта туралы жүйелі түсініктерді қалыптастыратын, қазіргі заманғы танымның жалпы үрдісін сипаттайтын халықаралық құжаттарда, мемлекет заңнамаларында жиі қолданылатын термин⁹⁵. Бұл термин ЮНЕСКО-ның Конвенциясында 1972 ж., ал Қазақстанда 2003 ж. «Материалдық емес мәдени мұраны қорғау туралы конвенцияда» алғаш қолданды.

⁹⁴ Полякова М.А. Культурное наследие России: Сохранение и актуализация: учебник. – М., 2018. - 395 с. С.303-304.

⁹⁵ Полякова М.А. Культурное наследие России: Сохранение и актуализация: учебник. – М., 2018. - 395 с. 7-9 с.

Уақыт өте келе қазіргі заманғы гуманитарлық ғылымдардың ерекшеліктеріне сай «мәдени мұра» түсінігіне материалдық емес нысандар (тіл, фольклор, діни сенімдер, салт-дәстүрлер) да жатқызыла бастады.

Осылайша, «мәдени мұра» түсінігі зерттеу нысаны ретінде ауқымы барынша кең болғандықтан оның мән-мазмұны әзірге нақтылық сипат ала қойған жоқ. Қазіргі заманғы зерттеулерде «мәдени мұра» түсінігі арнайы зерттеу мен сақтауды қажет ететін материалдық және рухани мәдениеттің ескерткіштеріне қатысты қарастырылады.

Мәдени мұра мен мәдени мұра нысандарына қатысты қоғамдық және мемлекеттік ұйымдармен кәсіптік қызметтері аясында тарихшылар, архив және музей қызметкерлері, мәдениеттанушылар, өнертанушы ғалымдар тығыз байланыста болса, мәдени мұра ескерткіштерін қорғаудың құқықтық мәселелерімен заңгерлер тікелей айналысады. Демек, мәдени мұра туралы әр мамандық иесінің кәсіби қызығушылығы болады. Бұл мәселе мәдени мұраны зерттеу мен насихаттаудың әдіс-тәсілдерінің де кәсіби ерекшеліктері болатындығын еске салады.

Мәдени мұраны сақтау мәселесі қай кезде де таза ғылыми бағыт ретінде ғана қарастырылмаған. Отан тарихының барлық кезеңдерінде мәдени мұра елде орын алған экономикалық, саяси және әлеуметтік үрдістердің ықпалына түсіп отырады. Мәдени мұраны қаржыландыру және оны заң негізінде қорғау мәселесі мемлекеттің мәдениетке қатысты саясаты арқылы шешілетіні белгілі. Қоғамдағы саяси жағдайлар мен әлеуметтік төңкерістердің нәтижесіндегі өзгерістер барысында мәдени мұраның бүтіндей қатпарлары ұмытылады немесе жойылып кетеді. Оның мысалдарын Отан тарихынан көптеп кездестіреміз.

Елімізде 1920-1930 жж. саяси, әлеуметтік және шаруашылық реформалар барысында материалдық мәдени мұралар саналатын қаншама сәулет ескерткіштері мен бірегей тарихи нысандардың жойылғандығы мәлім. Оның себебі, адамзаттық құндылықтарды таптық, саяси құндылықтармен алмастырған кеңестік биліктің идеологиясын іске асыруға жұмылған партия органдарының әсіре белсенділігінде жатты. Партноменклатураның саяси амбициялары, ұстанған қасаң идеологиялық догмалары мәдени мұраны ескінің сарқыншағы ретінде бағалап, тарихтың «қоқыс жәшігіне» лақтыруға деген бүкілхалықтық жатырқаушылықты қалыптастыруға

бағытталды.

Мәдени мұраны сақтау – маңызды әлеуметтік әрекет. Мәдени мұраны сақтаудың басты қағидасы қоғамның азаматтық санасының, тарихи мәдениетінің дұрыс қалыптасуы көнеден қалған жәдігерлерді бағалау (аяу, құрметтеу) қазіргі заманғы мәдениет саясатының басты міндеттерінің біріне айналып отыр.

Елімізде қазірдің өзінде мол ақпараттық әлеуетке ие болып, ұлттық маңыз алған материалдық емес мұраларды сақтауға тарихи жадыны жаңғыртудың басты тетігі ретінде мән берген «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының ғылыми және рухани маңызы өте жоғары. Халықтың сан ғасырлар бойғы мәдени тәжірибесін сақтауда мәдени мұралардың маңызы талас тудырмасы анық. Ескерткіштерді *(бұл жерде архив ісіне қатысты ескерткіштерді айтып отырмыз – автор.)* тыңғылықты зерттемей, олардың ақпаратына сүйенбей Қазақстан тарихы мен мәдениетінің құндылықтарын айқындау және ғылыми тұрғыда бағалау мүмкін емес. Бұл мәселенің маңыздылығы ұлттық немесе мемлекеттік ауқыммен, хронологиямен де шектелмейтіндігін «Облыстар тарихын олардағы ескерткіштерімен бірге ашып, жан-жақты зерттемейінше, халқымыздың тарихы мен тұрмысы туралы жалпы тарихи баға берудің мәні болмақ емес»⁹⁶ деген XIX ғасырдағы орыс мәдениеттанушысы И.Е. Забелиннің тұжырымы қуаттай түседі.

Қоғамның және сол қоғамда өмір сүретін адамдардың өмір сүру ортасын қалыптастыруда мәдени мұра негізгі факторлардың бірі. Содан да мәдени мұра туралы ғылыми еңбектерде адамдардың қоршаған ортамен өзара әрекеттесуі, түсініп, түйсінуі және оның құндылықтар кешенін айқындауда «мәдени ландшафт» ұғымына негізделген ландшафт қағидасына сүйенеді.

Қазақстанда мәдени мұралардың қалыптасуымен қатар олардың қорғалуының тәжірибелері туралы айтқанда Қожа Ахмет Ясауи, Арыстан баб, Айша бибі және т.б. сәулет ескерткіштері бірден ойға оралады. Ал архив ісіне қатысты мәдени мұраларды айтқанымызда ауызша сақталған салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрып заңдары, насабнама

- шежірелер, аңыздар мен тарихи жырлар ұлттық мәдени мұралардың бастау көзі болғандығын аңғарамыз.

⁹⁶ Забелин И.Е. История и древности Москвы. Опыты изучения русских древностей и истории (Исследования, описания и критические статьи И.Е. Забелина). - М., 1873. - Ч. 1. - 109 с.

Қазақстанда мәдени ескерткіштерді жазба түрінде зерттеудің басталуы XVIII ғ. оларды қарапайым тіркеуден бастау алып, XIX-XX ғғ. аралығында қазіргі заманғы құнды тарихи дерек ретінде ғылыми-зерттеу деңгейіне көтерілгендігіне көз жеткізеді.

Ендігі кезекте табиғи және мәдени мұраларды зерттеудің заманауи үрдістеріне арнайы тоқталайық. «Мұра» түсінігін анықтауда көптеген зерттеулер пәнаралық сипатқа ие болды. «Мұра – ата бабалардан мұраға қалған немесе арнайылап жасалған тарихи жадылардан тұратын, ноосфераның қалыптасуы мен дамуында, Жердің табиғи және мәдени генофондын сақтауында, ерекше маңызға ие материалдық және интеллектуалдық-рухани құндылықтар жүйесі»⁹⁷ деген мәдени мұраның анықтамасы осы пікірді қуаттайды.

Мәдени мұра белгілеріне түпнұсқалық, толықтық, тарихи репрезентативтілік, құжаттылық, өзектілік жататындығын айта келіп, Ю.А.Веденин бұл белгілерді былайша жіктейді:

- Мұраның түпнұсқалығы – нысанның пайда болуы мен дамуы барысында нысанның ақпараттық-мәдени кодының жоғары деңгейде сақталуы;

- Мұраның толықтығы – мұра нысанын бірыңғай жүйе ретінде тарихи кеңістіктегі құрылымды сақтау мен жоспарлауды ұйымдастыруын білдіреді,

- Мұраның тарихи репрезентативтілігі – мұраның тарихи дамуын, оның сабақтастығын сипаттайды. Бұл белгі нысанның үздіксіз дамуын, оны дамытуға және үнемі жоғары деңгейде ұстап тұруға бағытталған іс әрекеттердің сабақтастығын білдіреді;

- Мұраның құжаттылығы – тарихи-мәдени, табиғи құндылықтарды сақтау және оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізудегі әмбебап құралдарды білдіреді;

Мұраның өзектілігі – қоғам мұраның қажеттігін тек саналы тұрғыда түсініп қана қоймай сонымен қатар, мұраның құндылығын ғылыми, тарихи, көркем, танымдық және киелілік тұрғысында ұғынуын білдіреді⁹⁸.

⁹⁷ Веденин Ю.А. Необходимость нового подхода к сохранению культурного и природного наследия России // Культурное и природное наследие России. - М., 1996. - Вып. 1. - С. 27.

⁹⁸ Веденин Ю.А. География наследия. Территориальные подходы к изучению и сохранению наследия. -М., 2018. - 142 с.

Мәдени мұраларды сақтауды ұйымдастыруда мемлекеттің атқаратын қызметі ерекше мәнге ие болады. Мемлекет археологиялық қазба жұмыстарын, қайта өңдеу жұмыстарын қаржыландырады, сонымен қатар, көне жәдігерлерді есепке алу, құнды, бірегей мәдени мұраларды сақтау, қорғау және насихаттаудың нормативтік-құқықтық негізін қалыптастырады және оны іске асырады. Белгілі бір экономикалық және саяси-әлеуметтік оқиғалардың негізінде қалыптасқан көне жәдігерлерді ұлттық құндылық ретінде сақтау мемлекеттің мәдениет саласындағы жүргізетін саясатының өзегін құрайды.

Көне жәдігерлер мен мәдени мұраларға қатысты заңдар кешені мемлекеттік құқықтық құжаттарды құрайды. Ол нормативтік-құқықтық құжаттар кешені жергілікті атқарушы билік органдарының өкімдерін де қамтиды. Өйткені, бұл өкімдер жалпы мемлекеттік заңнамаға сүйене отырып, жергілікті аймақтың экономикалық және әлеуметтік-мәдени қажеттілігіне байланысты қабылданады.

Қазіргі таңдағы мәдени мұраны сақтаудың ең басты мәселесі «мәдени тірілту», яғни өзектілендіру, қоршаған ортада оның әлеуметтік мәдени рөлін белсендендіру болып отыр. Ғаламдастыру жағдайында АҚШ пен Еуропаның көптеген елдерінде мәдени мұралар экономикалық дамудың құрамдас тетігіне айналған. Американдық зерттеуші Д. Рипкем мәдени мұраларды экономикалық ресурсқа айналдырудың ең басты тетігі ретінде жеке секторларды мәселені шешуді өзектілендіруге белсенді түрде шақыру қажет⁹⁹ екендігі туралы тұжырым жасайды. Сонымен бірге, мәдени мұраны арнайы зерттеп жүрген қазіргі заманғы шетелдік зерттеушілердің арасында мәдени мұраларды тауарға айналдыру туралы ережеге негізделген комодификация (тауарға айналдыру, тауарландыру) теориясы да үлкен танымалдыққа ие (К. Петерсон, Дж. Урри, Д. Маккеннел, Г. Эшворт).

Бүкіл әлемді қамтыған жаһандану процесі зерттеушілерге мәдени мұраны «жергілікті-жаһандық» деп координаттар жүйесінде қарау

⁹⁹ Рипкема Д. Экономика исторического наследия: практ. пособие для руководителей / пер. с англ. - М., 2006. - С. 78-79.

қажеттігін алға тартты. Осындай қажеттіліктен жаһанданудың оң ықпалы ретінде мәдени мұралар бүгінде мәдениеттердің өзара диалогында ең үлкен факторға айналып отырғандығын да ескерген жөн.

«Өзектілендіру» термині алғашқы кезекте «жылжымайтын» нысандарға, яғни материалдық мәдени мұраларға қатысты қолданылған болатын. Өзектілендірудің басты белгілеріне қарай мәдени мұра нысандарын өзектілендірудің формалары былайша жүйеленді:

Сурет 2 - Мәдени мұра нысандарын өзектілендіру формалары¹⁰⁰

Ескерту – Дереккөз¹⁰¹

Әлемдік мұралардың толыққанды бөлшегіне айналу үшін Қазақстан қоғамы ең алдымен тәуелсіз тарихи сана тұрғысында өзінің ұлттық құндылықтары мен қасиеттерін сақтау мен қорғаудың өміршеңдігін түсінуі қажет, сонымен қатар, мәдени мұраларды қорғаудың нормативтік- құқықтық негіздерін әлемдік стандарттарға сай үнемі жетілдіріп отыруы қажет.

¹⁰⁰ Полякова М.А. Культурное наследие России: Сохранение и актуализация: учебник. – М., 2018. - 345 с.

1.4 Ұлттық архив ісінің нормативтік-құқықтық негіздері

ЮНЕСКО-ның 1972 ж. 16-қарашада қабылдаған «Дүние жүзілік мәдени және табиғи мұраны қорғау туралы конвенциясы» КСРО Жоғарғы кеңесінің 1988 ж. 9-наурызындағы Жарлығымен ратификацияланған болатын. ҚР аталған Конвенцияны 1994 ж. 29 сәуірінде ратификациялады. ҚР осы Конвенция аясында өз саясатын айқындауға мүдделі болды. Осы мақсатта «Қазақстан Республикасында тарихи таным қалыптастыру» тұжырымдамасы (1995 ж.)¹⁰² қабылданды. Осы тұжырымдамаға сай елде тарихи сана қалыптастыруға қатысты ғылыми ұйымдастырушылық жұмыстардың шаралары белгіленді.

КСРО-дан бөлініп шыққан алғашқы жылдары ұлттық сананың сілкінісі, қоғамның демократиялық бағытқа бет бұруы көрініс тапты. Елдің кез келген саласында орасан зор реформалық өзгерістер болып жатты. Осы тұста ең алғашқылардың бірі болып, архив саласына көңіл бөлген Кеңес Одағының мұрагері ретінде танылған Ресей Федерациясы еді. 1993 ж. 15 сәуірде РФ «Мәдени құндылықтарды шығару және кіргізу туралы» заң қабылданды. Кейін «Архив қоры мен архивтер туралы Ресей Федерациясының негізгі заңы» бекітіліп, 1994 ж. 17 наурызында «Ресей Федерациясының Архив қорлары туралы» заңы қабылданды. Осы заңдарды қабылдай отырып, Кеңес Одағында ортақ мұра болып келген архив жәдігерлеріне өзге одақтас республикалардың таласуына жол берместей етіп шегелеп алды. Архив құжаттарының баға жетпес құндылығын байыптай білген қазақстандық архивист мамандарымыз іштегі құжат алмасу мәселесінде қандай да бір реттіліктің заңмен бекітілуі керектігін түсінді.

РФ аумағынан алып шығуға рұқсат берілмейтін мәдени мұраларға: аса құнды нысандар; мемлекеттік қорғауға жатқызылған тізімдер мен реестрлер; мемлекеттік және жергілікті музейлерде, архивтерде және кітапханаларда сақталғандар; 100 жыл бұрын жасалған құндылықтар жатқызылады¹⁰³.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, 1992 ж. май айында Министрлер Кеңесінің жанындағы Бас архив басқармасының колле-

¹⁰² Қазақстан республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы // Саясат. - 1995. - №3. - Б.1-4.

¹⁰³ Полякова М.А. Культурное наследие России: Сохранение и актуализация: учебник. – М., 2018. – 313-314 с.

гиясында архивтік заң жобасын дайындау туралы шешім қабылданды. Жұмыс тобының құрамына К. Қожамұратов, О. Джувандыков, М. Хасанаев, Н. Кропивницкий, М. Қайырғалиев сынды кәсіби архивист мамандар қосылып, оларға осы жобаны дайындау жүктеледі. Заң жобасын дайындау үшін ең алдымен шетелдік заңдарды талдап, сараптау қажеттігі туындайды. АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Италия, Ресей, Белорусь және өзге де елдердің архив ісі туралы заңдарына талдау жасалып, ол заңның демократия талаптарына сай жасалуына, ғалымдарға қолжетімді болуына қатты назар аударылды¹⁰⁴.

1993 ж. жаз айында «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» алғаш рет дайындалған заң жобасы Жоғарғы кеңестің пленарлық отырысында талқыланады. Депутаттар арасында бұл заңды талқылау әлі де ерте деп танығандар да болды. Дегенмен, заң жобасына әлі де толықтырулар мен өзгерістер енгізу қажеттілігі айтылып, оны қабылдау кейінге шегеріледі. Заң жобасының екінші талқылануы 1994 ж. күзіне сай келеді. «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» заң жобасы бірінші оқылымнан қабылданады. 1995 ж. тамыздағы ҚР Конституциясының референдум арқылы өзгеруіне байланысты, архив ісіндегі негізгі құжаттың қабылдануы төрт жылға кейінге шегеріледі.

1998 ж. 22 желтоқсанда Республика Парламенті «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» қазақ тарихында архив ісіне қатысты тұңғыш Заңды қабылдады. Тәуелсіз Қазақстанның архив ісін жаңа деңгейге көтеріп, архив саласының құқықтық тұрғыда дамуына негіз қалаған Заң кеңірек талдауды қажет етеді.

Аталған заң ұлттық архив құрылысының қазіргі заманғы терминдері мен ұғымдарын қалыптастыру мен орнықтыруда үлкен маңызға ие болды. Заңның 2 бабының 1-2 тармақшаларында «Ұлттық архив қоры Қазақстан халқының тарихи-мәдени мұрасының ажырамас бөлігі болып табылады және оны Қазақстан Республикасының ұлттық игілігі ретінде мемлекет қорғайды» (2-бап, 1-тарм.) және «Ұлттық архив қорына Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде сақтаулы және халықаралық келісімдерге сәйкес Қазақстанға қайтарылуға тиісті архив құжаттары да жатады»¹⁰⁵ деп

¹⁰⁴ Хасанаев М.Ж. Парыз. Сұхбаттар. Мақалалар / құраст. Б. Қойшыбаев. – Алматы:

«Арыс» баспасы, 2013. - Б. 63.

¹⁰⁵ «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 22 желтоқсандағы, №326-І Заңы // <http://adilet.zan.kz> (қаралған күні: 25.03.2020).

архив ісінің маңызды ұғымдарына анықтама беріледі.

Заңның 4-бабында Ұлттық архив қорының құрамына: заң актілері, басқару, ғылыми-зерттеу, жобалау-конструкторлық, технологиялық, патенттік-лицензиялық, картографиялық, геодезиялық, геологиялық, телеметриялық, электрондық ақпараттық ресурстар, дыбыстық-бейне құжаттама, тарих пен мәдениеттің деректі ескерткіштері, адамның жеке тектік құжаттары, ұлттық құндылық болып табылатын құжаттар және аса құнды құжаттардың сақтандырылған көшірмелері жатады деп көрсеткен.

Ұлттық архив қорының қызметіне нақтылық беру мақсатында оны қалыптастырушы құрылымдарды жүйелеп, ұсынып отырмыз.

Сурет 3 - Ұлттық архив қорын қалыптастырушы құрылымдар.
(ҚР «Ұлттық архив қоры және архивтер» заңының 5-бабы бойынша)

Заңда қамтылған мәселелер Қазақстан архивінің жаңа кезеңіне, оның өркендеуі мен дамуына айқын жол ашып, тарихи-мәдени мұраны қоғаммен мемлекет мүддесіне сай пайдалану, қалыптастыру, олардың сақталуын қамтамасыз етудің құқықтық негізін қалап, архив саласының тәуелсіздік жағдайында қарқындап дамуына жаңа мүмкіндіктер туғызды. Бұл жағдай өз кезегінде ұлттық, орталық, облыстық, аудандық, қалалық архивтер жұмыстарының бірізге түсуіне және өзара ынтымақтастықта дамуына мүмкіндік туғызды.

Архивтік құжаттарды, архив қорлары мен коллекцияларын ҰАҚ құрамына жатқызу, оны жинақтау көздерін белгілеу тәртібі де заңның 6-бабында қарастырылған. Архивтік құжаттарды, архив қорлары мен коллекцияларын Ұлттық архив қорының құрамына енгізу, оны жинақтау, жинақтау көздерін белгілеу, сондай-ақ оларды Ұлттық архив қорының құрамынан шығарып тастау құжаттардың құндылығына мемлекеттік сараптама жасау негізінде жүргізіледі. Құжаттардың жасалған жері, мазмұны, сыртқы ерекшеліктері олардың құндылығының өлшем шарттары болып саналады.

Құжаттардың құндылығын сараптау құзіреті арнайы жасақталған сараптау-тексеру комиссияларына берілген. Ол комиссияларды Ұлттық архив, орталық мемлекеттік архивтер, ҚР ПА, арнаулы мемлекеттік архивтер, облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың жергілікті атқарушы органдары құрады. Сараптау-тексеру комиссиясының қорытындысы негізінде архивтік құжаттарды, архивтік қорлар мен коллекцияларды ҰАҚ құрамына жатқызу, оның құрамынан шығарып тастау туралы шешім қабылдайды. Осы бап аясында Ұлттық архив қорынан архивтік құжаттарды саяси және идеологиялық ұстанымдар бойынша шығарып тастауға тиым салынған. Сонымен қатар, сараптау-тексеру комиссиясы құжаттардың тұрақты немесе уақытша сақтауға және жоюға жататындығын белгілейді.

Мемлекеттік меншіктегі құжаттарға мемлекеттік органдардың, мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындардың құжаттары жатады. Ал жеке, заңды тұлғалар мен олардың бірлестіктерінің қызметі мен жинауы, сатып алуы нәтижесінде жасалған құжаттары жеке меншікке жатады. Заңның 7-бабының 8 тармақшасында «Жеке және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың құжаттарын меншіктену құқығын мемлекетке беру тараптардың келісімі бойынша жасалады. Жеке адамдар құжаттарын пайдалануға шектеу мерзімін архивке берілген кезден бастап 70 жылдан аспайтын уақытқа белгілей алады»

деп көрсетілген.

Қазақстандық тарихшы ғалымдар мен зерттеушілер Отан тарихының XX ғ. алғашқы жартысына қатысты зерттеулер жүргізуде архив құжаттарына қолжетімділіктің болмауы түрінде бірқатар кедергілерге тап болып келеді. Бұл жағдай әсіресе, Өзбекстан Республикасының территориясында қалған Қазақстанға қатысты Ташкент қаласындағы архивтерге кіру мүмкіндігінің шектелуімен байланысты болып отыр. Осы тұрғыда «ҚР архив қоры және архивтер туралы» заң аясында бұл мәселе қалай қарастырылғандығына тоқталу мәселеге айқындық береді.

Заңның 13 бабына сәйкес ҰАҚ құжаттарын тұрақты сақтауды арнайы қағидаларды басшылыққа ала отырып, мемлекеттік архивтер іске асырады. Осы баптың 3 тармағында ҰАҚ мемлекеттік меншіктегі құжаттарын тұрақты сақтауға басқа мемлекеттерге беруді ерекше жағдайларда ҚР Үкіметінің шешімі бойынша уәкілетті орган жүргізеді. Сонымен қатар, осы заңның 2 бабы, 2 тармағына сәйкес Қазақстаннан тыс жерлерде сақтауда жатқан және халықаралық келісімдерге сәйкес Қазақстанға қайтарылуға тиісті архив құжаттары Ұлттық архив қорына жатады. Демек, іргелес жатқан Өзбекстан Республикасының мемлекеттік архивтерінде сақталған Отан тарихына қатысты құжаттарды ҚР ҰАҚ мемлекеттік меншіктегі құжаттары ретінде қарастыруға болады деп ойлаймыз. Заң аясында, өз архивтеріне Қазақстан азаматтарына кіруге шектеу көзделген мемлекеттердің азаматтарына қатысты Қазақстан Республикасының заңдарында сондай шектеу белгіленуі мүмкін делінген (25-бап, 2-тарм.). Әрине, өз архивтеріне кіргізбеген елдердің азаматтарын, еліміздің архивтеріне де кіргізбеу қағидасын ұстанған дұрыс шығар, дегенмен, өзбек ғалымдарының Қазақстан жерінде архив ақтаруға сондайлық құлшынысын байқамаймыз. Тіпті, бұл жағдай оларға қажеті де жоқ болуы мүмкін.

Заңның 4-тарауының 14, 15, 16, 17 баптары толығымен ҰАҚ құжаттарын пайдаланудың тәртібін реттеуге арналған. Архив құжаттарындағы ақпараттар мемлекеттің интеллектуалдық меншігі ретінде ҚР заңдарымен қорғалып, архивке жаңадан келіп түскен құжаттар бір жылдан соң жұртшылықтың пайдалануына беріледі. Ал жеке меншіктегі жеке тектік қорлардың құжаттары тек қор иесінің келісімімен ғана пайдалануға беріледі (15-бап, 1-3 тарм.).

Сол сияқты 15 баптың 5 тармақшасында «Заңды және жеке тұлғалардың архивтік құжаттан куәландырылған архивтік көшірмелер

мен үзінділер алуға құқығы бар. Мемлекеттік архивтер мен олардың филиалдары, ведомстволық және жеке меншік архивтер берген көшірмелер мен үзінділер түпнұсқалық заңды күші бар ресми құжаттар болып табылады» деп көрсетіледі. Кез келген мемлекеттік архивтерде жеке және заңды тұлғаларға сұраныстарына сәйкес, құжаттар түскен сәттен бастап, мемлекеттік қызмет көрсету нәтижесі 11 жұмыс күні ішінде анықтама берілуі тиіс. Еңбек өтілі мен әлеуметтік сұраныстағы анықталмаларға архив құжаттарынан үзінді дайындап берсе, көп жағдайда, шешімдер мен өзге де құжаттардың ксерокөшірмелері беріледі. Бұл жұмыстар техникалық құралдардың көмегімен жүргізілгендіктен өз кезегінде архивтік құжаттардың бүлінуіне, тозуына, жыртылуына, жалпы жарамсыз болып қалуына алып келеді. Міне, сол себептен де, архив құжаттарынан берілген анықтамалар тек архив құжаттарынан алынған үзінді болуға тиіс. Әрине, цифрландыру жағдайында көптеген архив құжаттары сканерленіп, олардың электрондық нұсқалары дайындалып, қолданысқа ұсынылуда. Бұл да өз кезегінде архив қызметінде қызмет көрсетуде жұмысты жеңілдетері анық.

Жаһандану жағдайында ақпараттық кеңістіктің кең етек алып, күнделікті тұрмыста электрондық жүйені қолдану іске асуда. Бұл мәселеде архив ісінің алар орны ерекше. Себебі, ақпарат алмасу процесі керемет жылдамдықпен іске аса бастауы архив құжаттарын (қағаз құжаттар және аудиовизуалды құжаттар) электрондық нысанға көшіру архив қызметінде өзекті мәселеге айналып отыр.

ҚР «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Заңның 15-1 бабына сәйкес архивтік құжаттарды электрондық нысанға аудару заңнамалық тұрғыда негізделген. Заңның 3-4 тармақтарында «Электрондық нысанға аударылған архивтік құжаттарға қол жеткізу мемлекеттік, коммерциялық және өзге де заңмен қорғалатын құпияларды қорғау жөніндегі талаптарды сақтай отырып, барлық мүдделі мемлекеттік органдар үшін ашық болып табылады және мемлекеттік архивтің қызметкерінің электрондық цифрлық қолтаңбасымен куәландырылған архивтік құжаттың электрондық көшірмесі архивтік құжаттың бастапқы түпнұсқасына тең болып табылады» делінген. Демек, архив құжаттары жаппай электрондық жүйеге өткенде архив деректерінің электрондық нұсқаларын қолданған пайдаланушылар міндетті түрде архивтік құжаттарға тиесілі электрондық ресурстарға сілтеме жасауға тиісті болады. Архивтік құжаттарын пайдаланушылар олардың сақталу орнын және

оның иесін көрсетуге міндетті, сондай ақ, архив құжаттары мәтінінің өңін айналдыруға және оны бұрмалауға жол берілмейді деп Заңның 16-бабында атап көрсетілген. Заңның осы бабында қарастырылған ұстанымдар археографиялық талаптарға құқықтық негіз қалайды. Яғни, архивтік құжаттар деректерінің өңін айналдыру және оны бұрмалауға жол берушілік заң талаптарына сай жауапкершілікке тартылуы тиіс.

Заңның 17-бабында мемлекеттік архивтердің тауарларын (жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің) ақылы түрде өткізу негізі мен тәртібін нақтылаған. Бұл баптың негізінде мемлекеттік архивтерге құжаттарды реставрациялау, түптеу, сақтандыру көшірмелерін дайындау, құжаттық көрмелер ұйымдастыру, әдістемелік әдебиетті, архивтік құжаттардың жинақтарын, архивтік құжаттарды депозитарлық сақтау жұмыстарын ақылы негізде өткізуге құқық берген. Осы баптағы ұстанымдар елімізде архив ісін коммерциялизациялауға негіз қалады.

«Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Заңның 18-бабы архив ісін мемлекеттік реттеу жолдарына арналған. Заң аясында жұмысты реттеу, арнайы қағидалар, ережелер қабылданып, осы ережелерге сәйкес елдегі мемлекеттік архивтер жұмысы ұйымдастырылып, реттеліп отырады.

Заңның 22-бабында ҚР Президентінің актісімен арнаулы мемлекеттік архивтерді құру жүзеге асатыны белгіленген. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында ҚР Қорғаныс министрлігінде, ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінде, сыртқы барлау саласындағы уәкілетті органда, ҚР Ішкі істер министрлігінде, ҚР Мемлекеттік күзет қызметінде, ҚР Бас прокуратурасында, ҚР Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл ұлттық бюросында, экономикалық тергеп-тексеру қызметінде арнаулы мемлекеттік архивтер құрылуы мүмкін. Бұл мемлекеттік архивтер қызметінің тәртібі нормативтік құқықтық актілермен белгіленеді. Арнайы архивтер деп аталатын бұл мекемелердегі құжаттарды пайдалану және олардан археографиялық жұмыстар жүргізу арнайы нормативтік құжаттармен реттеледі. Зерттеушілердің бәріне бірдей қолжетімді болмайтын бұндай архивтердің деректерін ғылыми айналымға ұсынудың қиындықтары осындай нормативтік шектеулерден туындайды.

Ұлттық архив қорының мемлекеттік меншіктегі құжаттарын

Қазақстан Республикасынан тыс жерлерге әкетуге тиым салынады. Заңның бабының 1-2 тармақшаларында «Ұлттық архив қоры Қазақстан халқының тарихи-мәдени мұрасының ажырамас бөлігі болып табылады және оны Қазақстан Республикасының ұлттық игілігі ретінде мемлекет қорғайды» (2-бап, 1-тарм.) және «Ұлттық архив қорына Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде сақтаулы және халықаралық келісімдерге сәйкес Қазақстанға қайтарылуға тиісті архив құжаттары да жатады» делінген¹⁰⁶.

Ортақ гуманитарлық кеңістіктегі РФ архив саласындағы заңнамалық-нормативтік құжаттары Қазақстан Республикасында үлгіге алынды¹⁰⁷. Ресейдің үлгісімен Қазақстан Парламенті архив ісін дамытуға қатысты қабылдаған «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы»,

«Мәдениет туралы», «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» заңдары осы саланы дамыту, басқару және пайдалануды реттейтін нормативтік-құқықтық құжаттарға негіз қалады. Заңның қабылдануы архив саласында нормативтік-құқықтық және ғылыми-әдістемелік базаның қалыптасуы мен дамуы бойынша үлкен жұмыстардың атқарылуының бастамасы болды. Заң қабылданғаннан кейінгі бес жылдың ішінде Архивтер мен құжаттама басқармасы комитетінің дайындауымен 60-қа жуық нормативтік-құқықтық актілер мен ғылыми-методикалық жұмыстар жасалған. ҚР Үкіметі жыл сайын архив саласына қатысты кемінде екі қаулы қабылдап отырған¹⁰⁸.

Қоғамда тарихи сана қалыптастыруда архивтердің алар орны мен маңызы ерекше. Бұл тұрғыдан алғанда ҚР Конституциясы, ҚР Парламенті қабылдаған «Мәдениет туралы», «Ғылым туралы», «Білім туралы», «Тіл туралы» заңдардың отандық архив ісімен тікелей байланысын көреміз. ету мүддесінде мемлекеттік құпияларды қорғаудың құқықтық негіздері мен бірыңғай жүйесін айқындайды, мәліметтерді «Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиялар туралы» Заңы Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қам-

¹⁰⁶ «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 22 желтоқсандағы, №326-І Заңы // <http://adilet.zan.kz> (қаралған күні: 25.03.2020).

¹⁰⁷ Ларин М.В. Сравнительный анализ архивного законодательства стран СНГ// Материалы международной научно-практической конференции «Правовые проблемы архивного дела в Евразийском регионе» (В рамках проведения в Астане 3-й Общей конференции Евразийского регионального отделения МСА (ЕВРАЗИКА). - Астана, 2002, сентябрь 27.

¹⁰⁸ Сариева Р.Х. Мұрағат және тарих: (мақалалар, баяндамалар). - Алматы, 2004. – 192-193 бб.

тамасыз мемлекеттік құпияларға жатқызуға, оларды құпияландыруға, оларға билік етуге, оларды қорғау мен құпиясыздандыруға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейді.

Заңның 17 бабында «Құпияландыруға жатпайтын мәліметтер ретінде саяси, әлеуметтік және басқа да себептер бойынша жаппай қуғын-сүргін туралы, оның ішінде архивтегі мәліметтер құпияландырылмауға тиіс» деп көрсетілген¹⁰⁹.

Заңның 17 бабында «саяси, әлеуметтік және басқа да себептер бойынша жаппай қуғын-сүргін туралы, оның ішінде архивтегі мәліметтер құпияландырылмауға тиіс» деген тармақтың болуына қарамастан арнайы архивтер тарапынан зерттеушілерге тап болар кедергілер көп. Ғасырға жуық уақыт өткендігіне қарамастан, Алаш қайраткерлеріне қатысты архив құжаттары толығымен ғылыми айналымға шықпай отыр.

Архив құжаттарындағы мәліметтердің құпиялық дәрежелері мен бұл мәліметтер көздерінің құпиялылық белгілері туралы заңның 18 бабының 2-тармағында былайша келтіреді: «мемлекеттік құпиялар болып табылатын мәліметтердің құпиялылық дәрежесі және осы дәрежелерге сәйкес көрсетілген мәліметтердің көздеріне арналған «аса маңызды», «өте құпия» және «құпия» деген құпиялылық белгілерімен белгіленеді. Мемлекеттік құпия болып табылатын мәліметтерге «аса маңызды», «өте құпия» деген құпиялылық белгілері беріледі. Қызметтік құпияны құрайтын мәліметтерге «құпия» деген құпиялылық белгісі беріледі» деген анықтама берілген.

Заңның 23-бабында мемлекеттік органдар мен ұйымдардың басшыларына өздеріне бағынатын лауазымды адамдар негізсіз құпияландырылған мәліметтердің көздерін құпиясыздандыру жөнінде өкілеттік беріледі. Осы заңға сәйкес «аса маңызды», «өте құпия», «құпия» деген құжаттардан осы белгілерді алып тастау өкілеттігі мемлекеттік архив басшыларына берілген.

ҚР мемлекеттік архив басшыларына қорды құрушы ұйым немесе оның құқықтық мұрагері оларға мұндай өкілеттік берген жағдайда, бұл архивтердің жабық қорларында сақтаулы тұрған ҚР мемлекеттік құпиялары болып табылатын мәліметтердің көздерін құпиясыздандыру жөнінде өкілеттік беріледі. Қорды құрушы ұйым таратылған және оның құқықтық мұрагері болмаған жағдайда мемле-

¹⁰⁹ Мемлекеттік құпиялар туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 15 наурыздағы, №349-І Заңы // <http://adilet.zan.kz> (қаралым күні: 19.09.2019).

кеттік құпиялар болып табылатын мәліметтердің көздерін құпиясыздандыру тәртібі туралы мәселені мемлекеттік құпияларды қорғау жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган қарайды¹¹⁰. Заңның осы бабына сәйкес, мемлекеттік архив басшылары құпияландыру мерзімі аяқталған және қоғам тарапынан сауал салынған жағдайда, құпия құжатқа сараптама-тексеру жұмыстары жүргізіліп болғаннан кейін уәкілетті органның басшысы құпиялылық белгісін алып тастауға құқылы. Сонымен қатар, өткен тарихтың куәгері саналатын архив құжаттарынан ҚР азаматтары өз ата-бабаларының тарихын білу мақсатында мемлекеттік құпияларға жатқызылған ата тегіне қатысты тарихи құжаттардағы мәліметтерді құпиясыздандыру туралы сауал салуға құқылы¹¹¹.

Археографиялық тәжірибелерде зерттеушілер мемлекеттік құпиялар қатарына теңестірілген жеке тұлғалардың тергеу құжаттарымен танысуға байланысты бірқатар қиындықтарға тап болады. Мысалы, Нәзір Төрекұловтың РФ ФКҚОА қорында сақталған құжаттарының көшірмесін алу үшін оның туыстарының сенім хаты талап етілді. Ал Н. Төрекұловтың қазіргі кезде ешқандай да туысы жоқ. Демек, ол құжаттардың көшірмесін алып, археографиялық өңдеуден соң айналымға ұсынуға осындай кедергі кездесті. Бұл жағдай саяси қуғын-сүргінге ұшыраған басқа да қайраткерлердің құжаттарын айналымға ұсынуға қатысы бар. Осындай бюрократиялық кедергілерді жоюға байланысты Ережеге өзгеріс енгізу қажет деп білеміз.

Елімізде архив ісін дамытуға құқықтық негіз қалаған заңдардың бірі 2006 ж. қабылданған «Мәдениет туралы» заң болатын¹¹².

¹¹⁰ Мемлекеттік құпиялар туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 15 наурыздағы, №349-І Заңы // <http://adilet.zan.kz> (қаралым күні: 19.09.2019), 23-бап, 2-тармақ.

¹¹¹ Мемлекеттік құпиялар туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 15 наурыздағы, №349-І Заңы // <http://adilet.zan.kz> (қаралым күні: 19.09.2019), 24-бап, 1-тармақ

¹¹² «Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 15 желтоқсандағы, №207 заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000207> (қаралым күні: 05.04.2020).

«Мәдениет туралы» заңды қарастыру барысында заңның еліміздегі архивтердің орны мен архив ісіне қатысты бөлігіне басымдық береміз. Сондықтан да мәдени өмірдің бір бөлшегі ретінде архив саласындағы кез келген даму қоғамдағы мәдени саясатты іске асыруға бағытталған іс-шаралармен тығыз байланысты болары сөзсіз.

Заңның 3-бабында мәдениет саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидалары ретінде Қазақстан халқының мәдени мұрасын сақтау және дамыту, қазақ халқының және этностық диаспоралардың тарихи мұрасын сақтау, қоғамның шығармашылық әлеуетін дамыту және молайту үшін құқықтық кепілдіктер жасау, мәдени құндылықтарды сақтау, қорғау және дамыту үшін қазіргі заманғы инновациялық және ақпараттық технологияларды ендіру деп көрсетілген.

Заңның 4-бабында мемлекетіміздің мәдениет саласындағы негізгі міндеттеріне тоқталған. Ұлттық және әлемдік мәдениет құндылықтарына баулу арқылы азаматтарды отаншылдыққа және эстетикалық тәрбиелеуге жағдайлар жасау, мәдени құндылықтарға еркін қол жеткізуді қамтамасыз ету, мәдени құндылықтардың заңсыз әкетілуіне және әкелуіне, оған меншік иесі құқығының басқаға заңсыз берілуіне тосқауыл қою, оларды кез келген заңсыз иеленуден қайтарып алуға шаралар қолдану мемлекеттің мәдениет саласындағы негізгі міндеттері болып есептеледі.

ҚР халқы мәдениетінің дамуы үшін жағдай жасайтын уәкілетті орган өз құзіреті аясында мәдени құндылықтарды есепке алу, қорғау, консервациялау, реставрациялау және пайдалану жөніндегі, сондай-ақ елдің көрнекті мәдениет қайраткерлерін мәңгі есте қалдыру жөніндегі іс-шараларды ұйымдастырады¹¹³. Мемлекеттік атқарушы органдардың, жергілікті атқарушы органдардың, жеке және заңды тұлғалардың ұсынысы бойынша Адамзаттың материалдық емес, мәдени мұрасының репрезентативтік тізіміне және ЮНЕСКО-ның шұғыл қорғауын қажет ететін материалдық емес мәдени мұра тізіміне Қазақстан халқының материалдық емес мәдени мұра элементтерін енгізу туралы өтінімдер жібереді¹¹⁴. Сонымен қатар, Ұлттық мәдени игілік объектілерінің мемлекеттік тізілімін және Материалдық емес

¹¹³ «Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 15 желтоқсандағы, №207 заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000207> (қаралым күні: 05.04.2020), 7-бап, 6-тармақ.

¹¹⁴ «Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 15 желтоқсандағы, №207 заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000207> (қаралым күні: 05.04.2020), 7-бап, 18-тармақ.

мәдени мұра элементтерінің ұлттық тізбесін қалыптастыру және жүргізу қағидаларын әзірлейді және бекітеді¹¹⁵ мәдени құндылықтарды уақытша әкету жөніндегі сараптама комиссиясы туралы үлгілік ережені бекітеді, мәдени құндылықтарды уақытша әкету құқығына куәлік беру қағидаларын әзірлейді және бекітеді¹¹⁶.

Облыстың, республикалық маңызы бар қаланың және астананың жергілікті атқарушы органының құзыретіне сәйкес, тарихи-мәдени мұраны сақтау жөніндегі жұмысты ұйымдастырып, тарихи, ұлттық және мәдени дәстүрлер мен салттардың дамуына ықпал жасайды¹¹⁷.

Заңның 6-тарауы 32 бабында «Мәдени құндылықтар мен Ұлттық мәдени игілік» туралы мәдени құндылықтарға материалдық және материалдық емес құндылықтар деп жіктейді. Осы бап аясында материалдық құндылықтардың қатарына археологиялық олжалар, ғылым мен техника тарихын, соғыстар мен қоғам тарихын, ұлттық мәдениет тарихын қоса алғанда, тарихқа қатысты, сондай-ақ ұлттық ғылым, мәдениет, әдебиет пен өнер қайраткерлерінің, ойшылдардың, ғалымдардың, ақын-жазушылар мен әртістердің өмірімен және ірі ұлттық оқиғалармен байлынысты құндылықтар; жекелей немесе коллекциялардағы елу немесе одан көп көп жыл бұрын шығарылған почта маркалары, салықтық және осы тәрізді маркалар, дыбыс, фото, бейне, кино архивтерін қоса алғанда, архивтер, архив қорлары мен коллекциялар, сондай-ақ ғылыми-техникалық құжаттама; тарихи-маңызы бар өнер туындылары және т.б. өнер туындылары жататындығы белгіленген.

33- бапқа сәйкес, ұлттық мәдени игілік объектілерін есепке алу және жүйелеу үшін Мәдени мұраны сақтау мақсатында: осы Заңның 32 бабының 2-тармағында көрсетілген және ел тарихы мен мәдениеті үшін ерекше маңызы бар объектілер Ұлттық мәдени игілік объектілерінің мемлекеттік тізіліміне енгізіледі. Сонымен қатар, осы Заңның 32-бабы, 3-тармағында көрсетілген және ел тарихы мен мәдениеті үшін ерекше маңызы бар объектілер Материалдық емес мәдени мұра элементтерінің ұлттық тізбесіне енгізіледі.

¹¹⁵ «Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 15 желтоқсандағы, №207 заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000207> (қаралым күні: 05.04.2020), 21 бап, 1-тармақ.

¹¹⁶ «Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 15 желтоқсандағы, №207 заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000207> (қаралым күні: 05.04.2020), 23-бап, 1-тармақ.

¹¹⁷ «Мәдениет туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 15 желтоқсандағы, №207 заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000207> (қаралым күні: 05.04.2020), 8-бап, 12-тармақ.

34- баптың 1-тармағында Ұлттық-мәдени игілік объектілерінің ерекше режиміне сәйкес кешенді түрде ерекше көркемдік немесе тарихи мүдделілік туғызатын коллекцияларды немесе заттар жиынын бөлшектеуге болмайды деп көрсетілген. Алайда, тәжірибе көрсетіп отырғандай, бұл қағида мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы аясында шетел архивтері мен кітапханаларынан құжаттардың көшірмелерін алып келу процесінде сақтала бермеген. Оны архив мекемелерінің шетелден алып келген құжаттарын сараптау барысында көз жеткіздік. Тіптен кей құжаттар жиынын алған кезде тек бастапқы, ортаңғы және соңғы парақша беттерін ғана бөліп алып, сол құжаттарды ҰАҚ сақтауға өткізген жағдайлар кездеседі. Бұл әсіресе, жергілікті және облыстық архивтердің іс тәжірибесінде жиі орын алған. Бұл жағдайдың орын алуының басты себебі, шетел архивтерінен Отанымызға қатысты қандай да бір деректерді іріктеп, реттеместен, жинақтай бергендігімен түсіндіруге болады. Бұндай өрескел кемшіліктерге археографияның теориясы мен методикасынан жеткілікті дайындығы болмаған біліксіз мамандар тарапынан жол берілгендігі белгілі. Оның үстіне, Ұлттық археография орталығы тарапынан іс-сапарға шығатын мамандарды қажетті методикалық нұсқаулықпен уақтылы қамтамасыз етпеуі де игілікті іске едәуір нұқсан келтірген. Алайда, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының соңғы екі кезеңінде шетел асқан архивист мамандар мен тарихшылардың елге жеткізген құжаттарының археографиялық талаптарға сай безендірілгендігі аңғарылады. Мемлекеттің көп көлемдегі қаржысымен және архивистердің күш-жігерімен еліміздің мәдени мұрасына айналған құжаттардың елге оралуына аталған заң үлкен мүмкіндіктерге жол ашты.

ҚР архив қызметін реттеу, басқару және дамыту ісі Заң аясында іскеасады. Архив саласының дамуы заңмен, нормативтік-құқықтық құжаттармен реттеледі. Сонымен қатар, архив ісін дамыту тұжырымдамаларымен, мемлекеттік бағдарламалармен іске асып отырады. Бүгінгі таңда ҚР архив қызметінің теориялық, практикалық тұрғыда қалыптасып, дамуы жолында заңнамалық кешен қалыптасып үлгерген. Монографиялық жұмысымызда ҚР архив ісінде күнделікті қолданыста жүрген бірнеше заңнамалық нормативтік құжаттарды талдадық. ҚР «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» заңын архив ісінің Ата заңы деп қарастырсақ, осы заң аясында қабылданған «Ұлттық архив қорының құжаттарын, басқа да архив құжаттарын мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтердің толықтыруы,

сақталуы, есепке алуы мен пайдалануы қағидалары» және «Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архивтік құжаттарды ведомстволық және жеке архивтердің қабылдау, сақтау, есепке алу мен пайдалану» қағидаларына кеңірек тоқталамақпыз.

Республикамыздағы мемлекеттік, арнаулы мемлекеттік, ведомстволық және жеке архивтердің қызметтері 1998 жылы қабылданған «ҚР Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» заңына сәйкес реттеледі. Құндылығы сарапталған құжаттар ғана тұрақты сақтауға қабылданып, ҚР ҰАҚ құжатына айналады. Ұлттық архив қорының құжаттарын уақытша немесе тұрақты сақталуына орай топтастыруға болады.

Мемлекеттік архивтерге ҚР Ұлттық архиві, орталық орталық, облыстық, қалалық және аудандық архивтері жатады. Арнаулы мемлекеттік архивтерге – Гидрометорталық, ҰҚК, Сыртқы істер министрлігі, Ішкі істер министрлігі, Ғылым Академиясының ведомстволардың архивтері жатады. Бұл архивтер өздерінің ведомстволық нормативтік құжаттарына сай архив деректерін сақтауды жүзеге асырады.

Ведомстволық архив – мемлекеттік заңды тұлғаның архивтік құжаттарды жинауды, ретке келтіруді, уақытша сақтауды, есепке алуды, пайдалануды және ҰАҚ мемлекеттік есепке алуды жүзеге асыратын мекемесі немесе құрылымдық бөлімшесі. Ведомстволық архивтерге ведомстволар мен мекемелердің ағымдық архивтері жатады. Ведомстволық архивтер ведомстволарға тиесілі және бағынышты құрылымдық бөлімі ретінде өздеріндегі құжаттарды пайдалануға беру немесе бермеуге ерікті болады.

Мемлекеттік емес, жеке архивтер әр қилы болып келеді. Дегенмен, олардың негізгі үш түрін атап өтуге болады. Жеке тұлғалардың архивтері, приватизацияға жіберілген кәсіпорындардың, мекемелер мен өнеркәсіптердің архивтері, қоғамдық ұйымдардың (саяси партиялар мен діни ұйымдардың) архивтері жатады. Мемлекеттік емес архивтер ҰАҚ құжаттарын тек уақытша ғана сақтай алады.

Жеке архивтер – архивтік құжаттарды жинауды, алуды, жинақтауды, ретке келтіруді, сақтауды, есепке алуды және пайдалануды жүзеге асыратын мемлекеттік емес заңды тұлға немесе оның құрылымдық бөлімшесі немесе жеке тұлғаның қызметі, жинауы және алуы нәтижесінде пайда болған архивтік құжаттары.

Архивтердің сан-салалы қызметтері де осы заңдарға сәйкес

үкімет тарапынан қабылданатын нормативтік құжаттар арқылы реттеледі. Ол нормативтік құжаттар арнайы мамандардың қатысуымен дайындалып, эксперттік бағалаудан соң үкіметтің қарауына бекітуге ұсынылатындығын ескерсек, онда бұл реттеуші құжаттардың қолданбалық маңызының қаншалықты жоғары екендігі аңғарылады.

Архивтердің қызметінде басшылыққа алынып келген негізгі екі нормативтік құжатқа арнайы тоқталуға болады. Оның біріншісі «Ұлттық архив қорының құжаттарын, басқа да архив құжаттарын мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтердің толықтыруы, сақтауы, есепке алуы мен пайдалануы қағидалары»¹¹⁸ Ұлттық архив қорының құжаттарын дайындаған салалық ғылыми-әдістемелік әзірлемелер мен әдістемелік құралдар негізінде неғұрлым білікті мамандар жүргізетіндігі белгіленген¹¹⁹.

Сол сияқты ҰАҚ ҚР ұлттық мәдени құндылық объектілеріне және аса құнды құжаттарға жататын құжаттардың түпнұсқасы зақымданған жағдайда, оларды сақтап қалу мақсатында олардың сақтандыру көшірмесі, яғни сақтандыру қоры жасалады¹²⁰.

ҚР ұлттық мәдени құндылық объектісіне жататын ҰАҚ құжаттарын және аса құнды құжаттарды есепке алу тәртібіне сәйкес ҚР ұлттық мәдени құндылық объектісіне жататыны Ұлттық архив қорының құжаттары арнайы мемлекеттік есепке алуға жатады¹²¹.

«Мәдени мұра», «Архив-2025» бағдарламалары бойынша шетелдік архивтердегі Қазақстанға қатысты құжаттарды есепке алуда осы талаптар тікелей басшылыққа алынады. Бұл жұмыстар ҰАҚ тиянақты есепке алынып отырғандығы Ұлттық археографиялық орталық әзірлеген 8 томдық анықтамалықтың мазмұнынан аңғарылады.

¹¹⁸ Ұлттық архив қорының құжаттарын, басқа да архив құжаттарын мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтердің толықтыруы, сақтауы, есепке алуы мен пайдалануы қағидалары // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000575> (қаралым күні: 23.05.2020).

¹¹⁹ Ұлттық архив қорының құжаттарын, басқа да архив құжаттарын мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтердің толықтыруы, сақтауы, есепке алуы мен пайдалануы қағидалары, 210-тармақ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000575> (қаралым күні: 23.05.2020).

¹²⁰ Ұлттық архив қорының құжаттарын, басқа да архив құжаттарын мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтердің толықтыруы, сақтауы, есепке алуы мен пайдалануы қағидалары, 212-тармақ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000575> (қаралым күні: 23.05.2020).

¹²¹ Ұлттық архив қорының құжаттарын, басқа да архив құжаттарын мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтердің толықтыруы, сақтауы, есепке алуы мен пайдалануы қағидалары, 271-тармақ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000575> (қаралым күні: 23.05.2020).

Архив құжаттарымен жұмыс жасағанда оның түпнұсқа немесе көшірме мәртебесін ажыратудың маңызы зор. Аталған нормативтік құжаттың 7-параграфында осы мәселеге мынадай анықтама берілген:

«Ұлттық архив қорының құрамына енгізілген түпнұсқа құқығындағы архивтік құжаттардың көшірмелері мыналар болып табылады:

- 1) қолданыстағы нормативке сәйкес қор құрушымен дайындалған және рәсімделген архивтік құжаттар микрофильмі;
- 2) түпнұсқасы жоғалған немесе архивке тұрақты сақтауға берілмейтін заңды немесе жеке тұлғаның меншігіндегі архивтік құжаттардың көшірмесі;
- 3) түпнұсқалары шыққан елінде қалған, шетелден келіп түскен архивтік құжаттардың көшірмесі»¹²².

Заңды немесе жеке тұлғадағы, түпнұсқадан түсіріліп алынған, түпнұсқа құқығындағы архивтік құжаттардың көшірмесі, сондай-ақ түпнұсқасы шетелдегі құжаттардан жасалынып алынған көшірме архивтің коллекциясын құрайды. Архивтік коллекциялар қор тізімінде белгіленген ереже бойынша тіркеледі¹²³. Демек, шетелдік архивтердің қорларынан әкелінген құжаттардың көшірмелерін архив қорында есепке алынған түпнұсқа құжат ретінде қарастырамыз.

Сол сияқты аталған реттеушілік құжаттың «Ұлттық архив қорының құжаттарын, басқа да архив құжаттарын мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтерді пайдалану тәртібі», «Пайдаланушылардың архивтік құжаттарға қол жеткізуін ұсыну тәртібі» деп аталатын параграфтары да ерекше мән беруді қажет етеді. Кейде зерттеушілер тарапынан кейбір архивтік құжаттардың қол жетімсіздігіне байланысты реніштер айтылып жатады. Әрине, бұндай аса шамшыл мәселелер де айқындылықты қажет етеді. Аталған реттеушілік құжатта шектеу қойылған құжаттардың үш түрі аталады. Соның ішінде «Азаматтың жеке және отбасылық құпиясына, жеке өміріне байланысты, сондай-ақ оның қауіпсіздігіне қауіп тудыратын мәліметтер бар архивтік құжаттары» деген анықтама назар

¹²² Ұлттық архив қорының құжаттарын, басқа да архив құжаттарын мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтердің толықтыруы, сақтауы, есепке алуы мен пайдалануы қағидалары, 298 тармақ// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000575> (қаралым күні: 23.05.2020).

¹²³ Ұлттық архив қорының құжаттарын, басқа да архив құжаттарын мемлекеттік және арнаулы мемлекеттік архивтердің толықтыруы, сақтауы, есепке алуы мен пайдалануы қағидалары, 300-тармақ//<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000575> (қаралым күні: 23.05.2020).

аударуды қажет етеді. Жеке тұлғаларға, әсіресе саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты құжаттарды пайдалануға шектеу қойылуының сырын осы қағида айғақтайды.

Осы реттеуші құжатта «сақтандыру қоры», «пайдалану қоры», «сақтандыру көшірмелері» деген сияқты археографиялық ұғымдарға анықтама беріп, олардың мазмұнына түсіндірмелер жасалған және ондай ұғымдардың қолданылу аясын белгілеген.

Архив қызметіне қатысты қолданбалық маңызы жоғары әдістемелік құжаттың екіншісі «Ұлттық архив қорының құжаттарын басып шығару қағидалары» деп аталады. Бұл құжат ҚР Байланыс және ақпарат министрлігі тарапынан 2011 ж. 16-қарашада қабылданып, ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің 2016 ж. 29 маусымдағы бұйрығымен өзгерістер енгізілген¹²⁴.

8 тараудан тұратын Қағида ҰАҚ құжаттарды жарыққа шығарудың ерекшеліктері мен негізгі ережелерін толық айқындап береді. Қағида бойынша құжаттық басылымдар типіне, түрлеріне және нысанына қарай бөлініп, ғылыми, ғылыми-көпшілік және оқу бағытына қарай айқындалады. Қағидада «ғылыми типтегі басылымдар ғылыми-зерттеулерге арналса, ғылыми-көпшілік типтегі басылымдар тарихи білімдерді тарату және тарихи құжаттарды оқырман қауым арасында кеңінен таратуға арналған. Оқу типіндегі басылымдар оқушылардың оқу бағдарламаларын неғұрлым терең меңгеруі үшін арналған және тарихи пәндердің жалпы және арнайы курстарына құрал ретінде қызмет етеді» деп жарияланымдардың түрімен бірге қолданыс аясын да айқындайды.

Осы Қағидаға баса назар аударатын мәселе – археографиялық жұмыс процесінің қорытынды кезеңі – архивтік құжаттарды айналымға ұсынудың тұтастай технологиясы жасалған. Қағиданың «жариялау үшін құжаттарды айқындау және іріктеу» тарауында осы мәселеге қатысты тиянақты ұсыныстар баяндалған.

«Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» ҚР Заңының негізінде қабылданған Қағида архив құжаттарын дайындап, ғылыми айналымға шығаруды ғылымыландыру және біріздендіру мақсатындағы археографиялық жұмыстарды жетілдіруге қызмет етеді. Дегенмен, Қазақстанның қазіргі заман тарихын сақтау және

¹²⁴ Хазретәліқызы Р. Археография және деректану ұлттық орталығының «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру тәжірибелері // © 2019 Al-Farabi Kazakh National University Journal of history. – 2019. - №4(95).– Б. 112-119 // <https://bulletin-history.kaznu.kz> (қаралым күні: 05.03.2020).

өзектілендіруде нормативтік-құқықтық және заңнамалық құжаттардың кейбір қағидалары жетілдіруді қажет ететіндігіне көз жеткіздік. Бұл мәселе архив ісіне қатысты халықаралық заңнамалық қағидаларды жетілдіруге байланысты болып отыр.

Қорытынды ретінде айтарымыз, елімізде мәдени мұра ретінде архив құжаттарының әлеуетін сақтау, археографиялық жұмыстарды Қазақстанның қазіргі заман тарихын өзектілендіруде қолданудың нормативтік-құқықтық құжаттар кешені қалыптасып үлгерді. Әлі де болса архив ісін заманауи деңгейде дамыту үшін жетілдіре түсуді қажет ететін бұл құжаттар кешені қазіргі кезде осы саланың қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етуде. Осы бағыттағы жұмыстарға кең мүмкіндік ашқан құжаттар кешені «Мәдени мұра», «Архив – 2025» мемлекеттік бағдарламаларының міндеттерін іске асыруға құқықтық негіз қалады.

2 «МӘДЕНИ МҰРА» БАҒДАРЛАМАСЫ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІКАРХИВТІК ҚАЗАҚСТАНТАНУДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

2.1 «Мәдени мұра» бағдарламасы және шетелдік архивтік қазақстантану

Қазақстанның қазіргі заман тарихын өзектілендірудің басты бағыттарының бірі «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында шетелдік архивтердегі тарихымызға қатысты архив құжаттарымен археографиялық жұмыс жасау болғандықтан зерттеуімізде осы тақырыпты арнайы желі ретінде қарастырамыз.

Шетелдік архивтік қазақстантану – Қазақстанға қатысы бар шетелдердегі барлық архив құжаттарының жиынтығын қамтиды. «Шетелдік архивтік Россика» деп кең мағынада Ресейге қатысы бар барлық шетелдік архивтік материалдар»¹²⁵ деп айтсақ, «шетелдік архивтік қазақстантану» деп түрлі тарихи жағдайлармен шетелдерде сақталған және қалыптасқан Қазақстанға қатысты құжаттардың жалпы жиынтығын айтамыз. Бүгінгі кезде ғылыми маңызға ие болған бұл ұғым тәуелсіздік жағдайында қалыптасқандығын атап айтамыз. Еліміздің тәуелсіздік алуымен таяу шетелдердің архивтерінде сақталған Қазақстанға қатысты құжаттар бір сәтте өзге елдің «меншігі» болып шыға келді. Осыған орай, алыс шетел архивтеріндегі құжаттарды түгендеуге деген сұраныс та тәуелсіз сана қалыптастыру мақсатынан туындап «Мәдени мұра», «Архив – 2025» бағдарламаларын іске асыруға бағытталған мемлекеттік саясатқа айналып отыр.

«Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» заңының 5 бабының 4 тармақшасында «мемлекет Қазақстан аумағынан тыс жерлерде табылған Қазақстан Республикасының тарихи мұра құжаттарын қайтаруға шаралар қолданады, жинақталған және Қазақстан Республикасымен тарихи байланысты құжаттарды іздестіру мен Отанына қайтаруды көтермелеп, қаржыландырып отырады» деп көрсетілген. Заңның осы бабына сәйкес мемлекет шетелдік архивтік қазақстантану бағыты бойынша қабылданатын заңға негіз қалағандығын атап айтамыз. Ал заң қабылданғаннан кейін, 2000 ж. бастапқы кезеңінде шетелдік архивтер мен кітапханалардан Отан та-

¹²⁵ Козлов В.П. Зарубежная архивная Россика: проблемы и направление работы // Новая и новейшая история. - 1994. - №3. – С. 13.

рихына қатысты құжаттарды жинақтау мәселесі одан әрі қарай дамытылып, бағдарламалар жасалып, мемлекет тарапынан қолдау тапты.

Әлемнің көптеген елдерінде шоғырланған шетелдік архивтік қазақстантану материалдарын жинақтаудағы түйіткілді мәселенің бірі – құжаттардың іздеп табылуы, олардың мазмұны мен сипатына жеткілікті көңіл бөлмеу, кешенді құжаттардың бірлігін бөлшектеу және олардың көшірмесін толық алмау. Шетелдік архивтік қазақстантану мәселесінде шет ел архивтерінен қайтарып алынған құжаттарды архив ісіндегі басты қағида – қор мен жинақтарды бөлшектемеу, бөлмеу қағидасы негізінде жинақтау қажеттігі. Өкінішке орай, шетел архивтерінен алынған құжаттарды жинақтау мен сақтауға қабылдауда осы принцип негізге алына бермейді. Әсіресе, шет елдік эмиграция құжаттары бөлшектемеу принципіне сәйкес жинақталса ғана ол құжаттар мен материалдардың Отан тарихы үшін берері мол болар еді. Мемлекет пен қоғам тарапынан шетелдік архивтік қазақстантануға, оның ішінде шетелдік қазақ диаспораларының құжаттарына деген қызығушылық жыл сайын артып келеді.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының жетістіктері мен кемшіліктеріне сараптамалық талдау жасау тақырыпты игерудің міндеттеріне айқындық береді. Барлық іс-шараларды бір орталықтандыратын ортақ әдістемелік-үйлестірушілік ұстанымның болмағандығынан және жоспарлы түрде іске асырылмағандықтан «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында шет елге шыққан архивистері мен зерттеушілердің жұмыстарында археография талаптарын сақтамауға байланысты бірқатар кемшіліктер орын алды. Қай архивтерде қандай материалдардың бар екендігінен хабары болмағандықтан алғашқы кезеңдегі археографиялық экспедициялардың тиімділігі төмен болды. Тіптен, Қазақстан деген атау кездессе болды, соны еш талғамсыз жинақтай беріп, есесіне мазмұнды, құнды құжаттар назардан тыс қалып жатты. Олай болатыны біріншіден, архивист мамандардың экспедицияларға мүлдем аз тартылуы, екіншіден, архивте жұмыс істеген ғалымдардың шетел тілін білмеуі бұндай археографиялық экспедициялардың тиімділігін төмендетті.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының алғашқы жылдарында Республикалық орталықтар, Ғылым Академиясы, Ұлттық архив, Орталық архивтермен қатар жергілікті бюджетпен

қамтылған облыстық архивтер де шетелден құжаттар жинақтауға кірісті. Мемлекеттік бағдарламаның бірінші кезеңінен бастап шетелдік археографиялық экспедицияға шығып, үздіксіз еңбек еткен ТОМА, ТОҚСТМА, АОМА және т.б. архивтерді атап айтуға болады. Бұл архивтердің құжат жинақтаудағы ұстанған басты критерийлері – жергілікті, өңірге қатысты құжаттарды ғана жинақтау болды. Дегенмен, қай елден қандай құжаттар жинақтау қажеттігі алдын ала жоспарланбауы және бір орталықтан үйлестірмеуінен арнайы қаражат бөлінген және экспедиция мүшелерінің қажырлы еңбектері мен бағалы уақытымен қолға түскен құжаттардың қайталануы белең алды. Ол түсінікті де. Себебі, ғылыми мекемелердің, Ұлттық архивтің, Орталық және облыстық архивтердің қызметкерлері өз ұстанымдары мен кәсіптік біліктілігі биігінде ғана еңбек етті. Дей тұрғанмен, осы атқарылған істердің барлығы да шетел архивтерін зерттеуге, олармен келісім-шарттар мен меморандумдарға қол қойып, екіжақты байланыстар орнатуға және шетел архивтері мен мекемелерінде, кітапханаларында Қазақстанға қатысты қандай құжаттардың бар екендігін анықтауға мүмкіндік берді. Осы тәжірибелер «Мәдени мұра» бағдарламасының келесі кезеңдердегі қызметіне жол ашты, кәсіптік дағдыларды ұштауға мүмкіндік берді.

«Архив-2025» бағдарламасы іске асырылады деп жоспарлаған алғашқы сәттен-ақ шетелде Қазақстанға қатысты 30 мыңнан аса құжаттардың бар екендігі және олардың 6 мыңының ғана көшірмесі елімізге жеткізілгендігі тілге тиек етілді. Сонда үш кезеңге бөлінген және әр кезеңге 2-3 жылдан уақыт берілген «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында бүкіл Қазақстан бойынша 7 жылдың ішінде бары жоғы 6 мың құжаттың ғана көшірмесі әкелінді деген мәлімет, біріншіден, шындыққа жанаспайтын секілді, екіншіден расымен де сондай көлемде құжаттар әкелінген болса және Қазақстан тарихына нақты қатысы бар құнды құжаттарын сапасына қарай електен өткізетін болсақ, онда бұл 6 мың құжаттың тең жартысы археография талаптарын қанағаттандыра алмайтын «макулатура» болып шығары сөзсіз.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының соңғы кезеңінде 2011 жылдан бастап ҚР «Ұлттық деректану және археография орталығы» Қазақстанның барлық өңірлеріндегі архивтер мен ғылыми мекемелер аясында шетелден әкелінген құжаттардың тізімдерін жинақтаған ақпараттық анықтамалық шығарыла бастады. Бұл анықтамалықта әкелінген құжаттардың шетел архивтерінде сақталған

орнымен қатар, еліміздегі архив мекемелеріндегі көшірмелерінің сақталу орны да көрсетілген. Бұндағы мақсат, шетелдік архивтік эвристикамен айналысып жүрген дербес ғалымдар мен ізденушілерге жолсілтеу және бағыт-бағдар беру.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын құрудағы кемшіліктердің бірі шетелден әкелінген құжаттардың арнайы жинақтар түрінде археографиялық талаптарға сай ғылыми айналымға ұсынылмауы. Әрине, мүлдем жоқ деуге болмас. Дегенмен, тек шетел архивтерінен алынған құжаттар негізінде жарық көрген ауқымды тақырыптық құжаттар жинағы жоқ. Бағдарламаны іске асыру барысында және аяқталғаннан кейін Ұлттық деректану және археография орталығы, ҚР ҰҒА Шығыстану институты және ҚР ОМА осы бағытта бірнеше жинақтар жариялаған.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы мемлекет тарапынан дер кезінде көтерілген, қазақ тарихының құнды материалдарын, құжаттарын жинақтауды мақсат еткен бағдарлама болды. «Мәдени мұраның» архив ісіне қатысты бөлігі үлкен маңызға ие. Қазақстанның тарихына, қазақ хандығы мен қазақ халқының салт-дәстүрі, жай күйі, мәдени құрылымы, тарихы жайында сыр шертетін құнды құжаттар әлемнің барлық елдеріндегі архивтер мен ғылыми мекемелерде, кітапханаларда шашыраңқы жатыр. Жаңа мыңжылдықтың келуімен Қазақстан жаһандық өзгерістердің қатарында тұрғанын сезінді. 2002 жылдан бастап қазақ тарихшылары мен ғылыми қызметкерлері өз бастамаларымен алыс-жақын шетелдердің архивтерінде зерттеу жүргізіп, Қазақстан тарихына қатысы бар құжаттардың көшірмелерін алып келе бастады. Әсіресе, XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихына қатысты зерттеушілерге еліміздегі архив құжаттарының жеткіліксіз екендігі белгілі. Қазақ тарихындағы ақтаңдақтарды ашуда ресейлік және Өзбекстан архивтеріндегі құжаттарды пайдалану керектігі туындады. 2003 жылдың қарашасында үкімет тарапынан қолға алынған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстанның барлық мәдени ошақтарына үлкен серпіліс әкелді¹²⁶.

¹²⁶ Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрінің 2011 жылғы 16 қарашадағы, №349 бұйрығымен бекітілген (ҚР Әділет министрлігінде 2011 жылы 20 желтоқсанда, №7342). Ұлттық архив қорының құжаттарын басып шығару қағидалары//Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрінің 2011 жылғы 16 қарашадағы, №349 бұйрығына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы ҚР Мәдениет және спорт министрінің 2016 жылғы 29 маусымдағы, №186 бұйрығы (ҚР Әділет министрлігінде 2016 жылы 28 шілде, №14039).

Бүгінгі кезде шетелдерден жинақталған құжаттар негізінде құжаттар мен материалдар жинақтары, ақпараттық-анықтамалықтар, фотоальбомдар, карталар жарық көрді. Қазақстанның ұлттық, орталық және мемлекеттік архивтері шетелдерден тарихи құнды құжаттарды жинақтаумен ғана шектелмей, оларды бірізге түсіріп, «электронды каталог» құра отырып, қаншама деректердің жариялануына қызмет етті. Бұл жұмыстар ҚР ҰАҚ сапалы, құнды деректермен толығыуына және архив ісінің дамуына ерекше үлес қосқан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында іске асты. Отан тарихына, қазақ хандығы мен қазақ халқының салт-дәстүрі, мәдениеті, өнері мен шаруашылық құрылымы, тарихы жайында сыр шертетін әлемнің көптеген елдеріндегі архивтер мен ғылыми мекемелерде, кітапханаларда жинақталған құнды құжаттарды сақтауға бағытталды.

Ретроспективті құжаттық ақпаратқа қолжетімділік заңнамасының аясында мемлекет пен оның азаматтарының архивтік құжаттарды пайдалануы саяси, экономикалық, ғылыми және әлеуметтік-мәдени сұраныстарын орындау мемлекеттік архивтердің басты мақсат, міндеттері болып табылды¹²⁷. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына дейін 2001-2005 жылдар аралығында архив саласын дамытуға арналған тұжырымдама негізінде Қазақстан архив ісінде заңнамалық тұрғыдан бастап, құжаттардың жай-күйін ретке келтіру, қайта өңдеу, жаңаша форматқа көшіру сынды біршама өзекті мәселелер шешімін тауып, отандық архив ісінде оң өзгерістер орын алды. Бұл тұжырымдаманың соңынан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының әдебиет, мәдениет, тарих, археология және этнология, музей ісі мен архив ісін қамтыған 7 жылға созылған кезеңі басталды. Бағдарлама 3 кезеңге бөлінді. *Бірінші кезең*: 2004-2007 жж. бұл кезеңде ең алдымен шет елдік архивтері мен ғылыми-зерттеу мекемелерімен, кітапханаларымен, университеттермен өзара келісімге отырып, меморандумға қол қойылып, алғаш рет шетелдік мекемелермен танысу кезеңі деп қарастырамыз. 2004-2006 жылдарды қамтыған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының бірінші кезеңінде бағдарламаны қаржыландыру республикалық бюджеттің есебінен жүзеге асты. Қаржыландырудың жалпы көлемі-1933,6 млн. теңге, оның ішінде: 2004 жылы – 641,65 млн.; 2005 жылы – 631,7

¹²⁷ «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан. – 2003, қараша 29. – Б. 1-2.

млн.; 2006 жылы- 660,2 млн.теңгені құраған¹²⁸.

Осы бөлінген қаржы есебінен алыс-жақын шетелдерден Отан тарихына қатысты құнды құжаттарды жинақтау және ең алдымен Қазақстандағы барлық архив мекемелерінің жай-күйімен танысу іске асырылды. Елдің мәдени мұрасының сақталуын және тиімді пайдалануын мақсат еткен бағдарлама Қазақстан бойынша 215 архив мекемелерінің назарына ұсынылып, осы мекемелер тарапынан бағдарламаны жүзеге асыру қажет болды. Осы бағдарлама аясында ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуымен электрондық құжат айналымның бірыңғай жүйесін енгізу жағдайында ҰАҚ құжаттарының жаңа тасымалдағыштарда сақталуы мен пайдалануы өзекті мәселеге айналды.

2002-2005 жж. аралығында ҚРОМА бастамасымен және жетекшілігімен Орталық архив қызметкерлері мен ҚР ҰҒА ғалымдары және әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушы ғалымдары көршілес РФ Мәскеу қаласының мемлекеттік архивтеріне ғылыми іс-сапарларға шыққан. ҚР ОМА ұсынған «Мәскеу қаласы федералды архивтеріндегі XV-XX ғғ. Қазақстан тарихы бойынша материалдарды анықтау» жобасының нәтижелері мен қорытынды есептерін зерттеушілер ҚР ОМА, ҚР ҰА архивтер мен құжаттама комитетіне топтастырған. Зерттеуші ғалымдардың осы археографиялық экспедицияларының қорытынды есептерімен ҚР ҰА-тің 48-қорынан танысып білуге болады. Бағдарлама аясында архив ісі саласындағы ынтымақтастықты дамыту мақсатында АҚШ Холокост мемориалдық музейімен, ҚХР мемлекеттік архив басқармасымен, Түркия Республикасының Министрлер Кабинеті жанындағы Бас архив басқармасымен, Монғолия Ұлттық архив басқармасымен, Финляндия Республикасы Ұлттық архивімен, Украина Мемлекеттік архив комитетімен, Эстония Республикасы Ұлттық архивімен, Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинеті жанындағы «Узархив» агенттігімен, Польша мемлекеттік архивтерінің Бас дирекциясымен келісімдерге келіп, меморандумдарға, хаттамаларға қол қойылды¹²⁹. Осы келіссөздер «Мәдени мұра» бағдарламасының келесі екі кезеңінде жемісті жұмыс жүргізуіне мүмкіндік беріп, жақсы нәтижелерге қол жеткізілді.

¹²⁸ 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы туралы ҚР Президентінің 2004 жылғы 13 қаңтардағы, №1277 Жарлығы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U040001277> (қаралым күні: 19.05.2019).

¹²⁹ ҚР ҰА 48 қор, 1 тізбе (жалғасы), 285 іс. 23-24 пп.

2006 ж. Египет, Түркия, Венгрия, Армения архивтерімен және кітапханаларымен орнатылған байланыс нәтижесінде жүргізілген эвристикалық зерттеулер барысында қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты мыңдаған құжаттардың көшірмелері, қолжазбалар мен сирек басылымдар анықталып, сатып алынды. Венгрия архивтері мен кітапханаларына ұйымдастырылған экспедиция нәтижесінде Орталық Еуропалық университеттің «Ашық қоғам» архивіне «Свободная Европа», «Свобода», Би-би-си, «Голос Америки» радиолары берген хабарлар мәтіні, зерттеу бөлімінің ғылыми қызметкерлері жүргізген еңбектер мен шетел баспасөзінде жарық көрген мақалалар анықталып, 129 құжаттың (596 парақ) көшірмесі алынды. Бағдарлама аясында Түркияның архивтері мен кітапханаларында, ғылыми мекемелерінде ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Түркия Республикасы Премьер-Министрлігінің жанындағы Османлы мемлекеттік архивінен Черняевтың Қазақстаннан Ресейге жаңа сауда жолын салуы, қоныс аударған қазақтар, қазақ саудагерлерінің Османлыға баруға рұқсат берілуі, Түркістаннан келген қажылар, Түркістан, Каспий және Жетісу әскерлеріне қатысты, қазақ көшпенділері туралы және т.б. жалпы саны 19 құжат, 2 томдық Османлы-Түркістан қарым-қатынастары, Османлы деректеріндегі Қазан қаласы кітаптары мен Премьер-министрлік жанындағы Османлы архивінің анықтамалығы алынды¹³⁰.

2006 жылғы іс-сапарлардың нәтижесінде Армениядан 5 шығыс қолжазбасы, 40 тарихи еңбектің көшірмелері, Венгриядан 129 құжат (596 парақ), 9 ғылыми еңбектің көшірмелері; Египеттен 13 кітап, 8 шағынфильм, 10 әлем карталарының көшірмелері, 4 каталог; Түркиядан 19 құжат, 25 кітаптар, каталогтар, 34 журнал, 3 қолжазба, 33 фотосурет, 3 бейне көрініс әкелінді¹³¹. Г.К. Көкебаева мен Г.Р. Дадабаевалардың Венгрия архивтері мен кітапханаларына жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Венгрия Ұлттық кітапханасы мен Орталық еуропалық университеттің Ашық қоғам архивтерінде, ғылыми қызметкерлердің зерттеу жұмыстары мен баспасөз беттерінде жарық көрген мақалаларын жинақтап қайтқан¹³².

¹³⁰ Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында Ақпараттық анықтамалық // История Казахстана в зарубежных архивах и библиотеках: информационный справочник. - Астана, 2014. – Т. 8. – 284 б.

¹³¹ ҚР ҰА. 83 қор, №6 тізбе (жалғасы), 271-276 істер.

¹³² ҚР ҰА. 48-қор, 1 тізбе (жалғасы), 435 іс.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценттері Ашық қоғам архивінен алынған фотоқұжаттардың кейбіріне тоқтала кетсек, «Хрущев жеке шаруашылықтағы малдың басын кемітуде» (1961 ж. 5-сәуір), «Тың және тыңайған жерлердің Комиссары» (1961 ж. 27-қаңтар), «Кеңестік отарлау және Қазақстан» (1961 ж. 5-қаңтар), «1965 жылы Қазақстандағы эрозияға ұшыраған жерлер» (1966 ж. 15 маусым) және т.б. Кеңес Одағында айтылуға тиым салынған, Хрущевтің сәтсіз жобасына айналған тың және тыңайған жерлерді игерудегі кеткен қателіктер мен кемшіліктер туралы құнды құжаттар алынып, Ұлттық архивке өткізілген. Сонымен қатар, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына қатысты «Ашық Еуропа», «Азаттық», Би-би-си, «Америка дауысы» радиоларының бағдарламаларында ағылшын тілінде оқылған радиохабарламалардың мәтіндері мен аудиожазбалары да кездеседі. КСРО аумағында баспасөз беттері мен бұқаралық ақпарат құралдарында айтылмаған және айтылуға тиым салынған Желтоқсан оқиғасы туралы батыстық демократиялық көзқарас тұрғысында таралған радиохабарламалар осы бір тарихи оқиғаның ақ-қарасын ашуда құнды материал болмақ. Радиохабарламалардың тақырыптарына қысқаша тоқталсақ, «Этникалық тәртіпсіздіктер саяси мәселелерді көтереді» («Soviet ethnic Reveal Policy Problems», 22 желтоқсан 1986 ж.), «Мәскеу қазақтарды тыңдайды» («Moscow hears from the Kazakhs» 22 желтоқсан 1986 ж.), «Қазақстандағы оқиға туралы хабарламалар», «Кеңестікке қарсы бүліктің ұзақ көлеңкесі» («The long shadow of anti-soviet rioting» 23 желтоқсан 1986 ж.) радиохабарлары¹³³.

Екінші кезең 2007-2009 жж. аралығын қамтиды, бұл кезеңде Мәдениет және ақпарат министрліктерінен бастап, Орталық, облыстық архив мекемелері, университеттер мен Ғылым академиясының ғылыми-зерттеу институттары, Археография және деректану орталығы жаппай шет елге шығып, ондағы құжаттармен танысып, көптеген архив құжаттарын әкелумен ерекшеленеді. Бағдарламаны қаржыландыру республикалық бюджет есебінен жүзеге асты. Қаржыландырудың жалпы көлемі – 4,004,9 миллион теңге, оның ішінде 2007 жылы – 1 873,6 миллион теңге, 2008 жылы – 1376,5 миллион теңге, 2009 жылы – 754,8 миллион теңге бөлінді¹³⁴.

¹³³ ҚР ҰА. 48-қор, 1 тізбе (жалғасы), 435 іс.

¹³⁴ 2007-2009 жылдарға арналған «Мәдени мұра» бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 10 желтоқсандағы, № 1203 Қаулысы// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P070001203_/links (қаралым күні: 22.05.2019).

Бағдарлама аясында қазақ ойшылдарының мұрасын зерделеу үшін қазақ халқының мәдени мұрасында тарихи маңызы бар қолжазбаларды, жәдігер басылымдарды, кітаптар мен архивтік құжаттарды табу және сатып алу үшін шетел архивтері мен кітапханаларына ғылыми-зерттеу экспедицияларын ұйымдастыру жоспарланды. Бағдарламаның осы кезеңінде Мәдениет және ақпарат министрліктерінен бастап, Орталық және облыстық мемлекеттік архив мекемелері, университеттер мен Ғылым академиясының Ғылыми-зерттеу институттары, «Археография және деректану ұлттық орталығы» қызметкерлері жаппай шетелдік іс-сапарларға шығып, ондағы құжаттармен танысып, көптеген архив құжаттарының көшірмелері әкелінді. «Мәдени мұра» бағдарламасының бұл кезеңі архив саласы үшін өте нәтижелі, жемісті кезең болды. Себебі, алғашқы кезеңде жіберілген олқылықтардың орны толтырылып, құжаттардың қайталануына жол бермеуді көздеп және ішінара орын алған ретсіздіктер жойылып, нақты мақсаттар мен міндеттер айқындалған еді. ҚР Мәдениет министрі Құжаттама және архив ісі комитетінің бақылауымен шетелдерден құжаттардың көшірмесін Қазақстанға жеткізу архив саласының мамандарына тапсырылды. Олардың қатарында Комитеттің бас маманы Ғ.Т. Исахан, «Археография және деректану ұлттық орталығының» маманы Б. Жанаев, Орталық мемлекеттік архивтің архивисті М.Ғ. Жылысбаева, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінен Г.К. Көкебаева, Г.Р. Дадабаева, Еуразия ұлттық университетінен Ә. Шилибекова, Д. Қыдырәлі, деректанушы ғалым Б. Көмеков, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінен А. Исмаилов, С.Д. Құдасов және Түркістан облысы мемлекеттік архивінен А.К. Исатаева сынды тарихшы ғалымдар мен архивтанушы мамандар алыс-жақын шетелдерден қазақ тарихына қатысты мол құжаттық мұра жинақтады.

«Мәдени мұра» бағдарламасы қолға алынған жылдары Өзбекстан Республикасы мемлекеттік архивтерінен құжаттардың көшірмелерін алуда алғашқылардың бірі болып Түркістан облыстық мемлекеттік архиві қолға алған. ӨРОМА-інен алынған құжаттардың көшірмелері Түркістан облыстық мемлекеттік архивінің 1170 қорында «Түркістан өлкесіндегі Қазақ Ұлттық интелегенцияларының қызметі мен өмірі жайлы құжаттарының» коллекциясы, ал 1129-қорда «Өзбекстан Республикасы архив қорынан Оңтүстік Қазақстан тарихы бойынша құжаттары (революцияға дейінгі кезең)», 1169-қорда «Өзбекстан Республикасы архив қорынан Оңтүстік Қазақстан тарихы бойынша

құжаттары (кеңестік кезең)» қорларында топтастырылған¹³⁵. ӨР архивтерінде Қазақстан тарихына қатысты мол мұралардың сақталғандығына қарамастан, өкінішке орай 2005 жылдан бастап бұл мемлекеттің архивтерінде шетелдік азаматтардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізулеріне рұқсат берілмей, архивтерге кіруіне қатаң тиым салынды. Егер бұндай шектеулер болмаған жағдайда Қазақстан тарихына қатысты қаншама тың деректер мен шынайы ақпараттар Ұлттық архив қорын толықтырған болар еді.

Кесте №1.

Мәселеге нақтылық беру үшін мынадай кестені ұсынамыз.

Кесте 1 - Өзбекстан Республикасы архивтеріндегі Қазақстанға қатысты құжаттар Құжаттар алынған архивтердің атауы	Сақтауға алынған мекеменің атауы	Анықталған құжаттар саны	Сақтауға алынған құжаттар саны	Сақтауға алынбаған құжаттар саны
Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві	ҚР ҰА, ТОМА	6531	777	5754
Өзбекстан Республикасы Ташкент облысы мемлекеттік архиві (Ташкент қ.)	ТОМА	252	72	180
Ескерту – Дереккөз ¹³⁶				

Статистикалық талдау көрсетіп отырғанындай, ӨРОМА қорларындағы Қазақстанға қатысты анықталған құжаттардың 12 пайызы, ӨРТОМА құжаттардың азғана бөлігі ҰАҚ сақтауға алынған. Демек, бұл көрсеткіштер, Қазақстандық зерттеушілер тарапынан көрші елдің архивтерінде атқаратын археографиялық жұмыстары аса ауқымды екендігін танытады.

«Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының 2009-2011 жж. қамтыған үшінші кезеңінде алғашқы екі кезеңнің қорытындыларына баға беріліп, шетелдік ғалымдармен, іргелі ғылыми орталықтармен бірлесе отырып, ұлттық мұраларды кешенді түрде жан-жақты зерттеу, олардың ғылыми айналымға түсуі қамтамасыз етілді¹³⁷.

¹³⁵ ТОМА. 1170 қор, 1129 қор.

¹³⁶ Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында Ақпараттық анықтамалық//История Казахстана в зарубежных архивах и библиотеках: информационный справочник. - Астана, 2014. – Т. 8. Б.334-424

¹³⁷ «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 6 қарашадағы, №1016 Қаулысы// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P080001016> (қаралым күні:22.05.2020)

Бұл кезеңде шетелдерден жаппай құжат жинақтау біршама саябырлап, керісінше әкелінген құжаттар негізінде жинақтар жарық көре бастады. *Үшінші кезең*, 2009-2011 жж. қамтыған бағдарламаның соңғы кезеңі. Бұл кезеңде алғашқыдай шет елдерден жаппай құжат жинақтау біршама саябырлап, керісінше әкелінген құжаттар негізінде жинақтар шығарыла бастады. Бағдарламаның бастапқы кезеңінде Қазақстан тарихына қатысты деректерді жаппай жинақтаудың нәтижесінде әкелінген құжаттардың қайталануы орын алып жатты.

2.2 «Мәдени мұра» бағдарламасының архив ісін дамытуға қатысты нәтижелері

«Археография және деректану ұлттық орталығының» дайындауымен 2010 жылдан бастап «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» атты көптомды ақпараттық анықтамалығы жарық көре бастады. Бұл анықтамалық республика көлемінде архивистер мен зерттеуші ғалымдарға, ізденушілерге шетелдің архивтерінен жинақталған еліміздің тарихына қатысты құнды құжаттар туралы бағыт-бағдар беретін көмекші құралға айналды. 2011-2012 жж. Отан тарихына қатысты шетелдерден әкелінген құжаттар «Археология Семиречья (1857-1912 гг.)», «История Казахстана в документах и материалах» атты үш томды альманахы және «Трагедия казахского аула 1928-1934 гг.» құжаттар жинағы жарық көрді.

ҚР Археография және деректану ұлттық орталығы дайындаған «История Казахстана в документах и материалах» атты 3 бөлімнен тұратын 2011-2013 жж. жарық көрген альманахты осы ғылыми орталықтың алғашқы тәжірибелері деп бағалаймыз. Альманахтың бірінші шығарылымына алғаш рет Орынбор шекара комиссиясының төрағасы Г.Ф. Генстің XIX ғасырдың екінші жартысында Батыс Қазақстанның саяси тарихынан хабар беретін «Из краткого исторического обозрения управления оренбургскими киргизами» атты жазбасы, барон Ф.А. Бюлердің Астрахан губерниясындағы қазақтар, татарлар, карақалпақтар мен түркімендер туралы еш жерде жарық көрмеген очерктері, Жетісу облысы қазақтарының салт-дәстүрінен хабар беретін капитан Н.М. Изразцовтың жазбалары мен хаттары, Н.Г. Маллицкийдің қазақтар туралы этнографиялық очерктері мен Қазақстан, Ресей және Өзбекстанның мемлекеттік архив қорларынан алынған Қазақстанның XIX-XX ғғ. тарихына қатысты құжаттар жинақталған. Жарияланған құжаттардың құрамында қазақ халықының салт-дәстүрлерін сипаттаған этнографиялық очерктер, сирек кездесетін карталар да бар¹³⁸.

Альманахтың екінші шығарылымында Қазақстанның XVIII-XX ғғ. тарихына қатысты құжаттар енгізілген. Қолжазба мәтіндері мен баспа деректер түпнұсқадағы транслитерация мен орфографиялық ерекшеліктерді сақтай отырып жинақталған құжаттар мен материал-

¹³⁸ История Казахстана в документах и материалах: Альманах. - Алматы: Издательство LEM, 2011. - Вып 1. - 799 с.

дардың құрамы әрқилы тақырыптарға арналған.

Қазақстандық археография ғылымының дамуына кең жол ашқан «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында шетел архивтерінен жинақталған құжаттар ҰАҚ толықтырып ғана қойған жоқ, сонымен қатар, археографиялық еңбектердің көптеп жарыққа шығуына септігін тигізді. Алыс жақын шетелдік архивтерден жинақтаған материалдар негізінде «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында «История Казахстана в западных источниках XII-XX вв.», «История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв.», «История Казахстана в персидских источниках», «История Казахстана в арабских источниках» атты көптомды сериялы құжаттар мен материалдар жинақтары жарыққа шықты.

2004-2011 жж. аралығында «Мәдени мұра» бағдарламасымен шет елдердің архивтері мен ғылыми-зерттеу институттарында, университеттері мен орталықтарында болып, қазақ халқының тарихына қатысты материалдар жинақтап археографиялық экспедициялар жүргізген мекемелерді 3 топқа бөлуге болады: **1. Мемлекеттік архивтер:** ҚР ҰА, ҚРОМА, ҚР ОМА КФДЖА, Алматы қаласының мемлекеттік архиві, ТОМА, Солтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік архиві, Шығыс Қазақстан облысы мемлекеттік архиві, Қызылорда облысы мемлекеттік архиві, Жамбыл облысы мемлекеттік архиві. **2. Ғылыми институттар мен орталықтар:** ҚР Ғылым Академиясының тарих және этнология институты мен Шығыстану институты, ҚР Археография және деректану орталығы (*Қазіргі «Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы» – Р.Х.*).

3. Жоғары оқу орындары: әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Еуразия Ұлттық университеті, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті және т.б.

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан тарихына қатысты құнды деректер мен құжаттардың көшірмелері алынған алыс-жақын шет мемлекеттерді былай топтастырамыз: *1. Ресей Федерациясының архивтері.* Жеті жылға созылған «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында еліміздің ғалымдары мен архив мамандары Ресейдің барлық архивтері мен кітапханаларында болып, Отан тарихына қатысты құнды деректер жинақтады. Қазақстан тарихына қатысты мол мұраның Ресей жерінен табылуын еліміздегі тарихи процестердің орын алуымен түсіндіруге болады. РФ МА, РМӨСТА, РМТА, РМКАА, РИССА, РМЭА, РМСТА, РМӨТА, РМӨА,

РМӘӨА, Мәскеу облысы орталық мемлекеттік архиві және Омбы, Орынбор, Санкт-Петербург қалаларының архивтерінде Қазақстан тарихы мен қазақ халқына қатысты құнды құжаттар көптеп кездеседі.

2. Өзбекстан Республикасының архивтері мен ғылыми-зерттеу орталықтары, кітапханалар. Қазақстан архивистері мен ғалымдары ӨР ОМА, Ташкент облыстық архивінде, Өзбекстан Республикасы кинофотофоноқұжаттар орталық мемлекеттік архивінде және Әлішер Науаи атындағы Ұлттық кітапханасында, ӨР Ғылым академиясының фундаменталды кітапханасында, Абу Райхан Бируни атындағы Шығыс қолжазбалар орталығында болып Қазақстанның оңтүстік аумағында орын алған тарихи-мәдени оқиғалар мен жергілікті халықтардың әлеуметтік-экономикалық жай-күйіне қатысты құжаттарды жинақтап қайтқан.

3. Алыс шетел архивтерін топтастырдық. Армения Ұлттық архиві, Беларусь Республикасы Ұлттық архиві, Ватикан Құпия архиві, Ұлыбритания Ұлттық архиві, Венгриядағы Орталық Еуропа университетінің «Ашық қоғам» архиві, Грузия орталық мемлекеттік тарихи архиві, Бейжиң қаласындағы ҚХР бірінші тарих архиві, Испания ұлттық кітапханасы, Польша Ұлттық кітапханасы, Соғыс, революция және бейбітшілік Гувер институты (АҚШ), Франция сыртқы істер министрлігінің дипломатиялық архиві, Берлин мемлекеттік кітапханасы және т.б. архивтер мен кітапханаларды атап өтуге болады.

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жоғарыда аталған елдермен тығыз қарым-қатынас жүргізе отырып, сол мемлекеттердің архивтері мен ғылыми мекемелерінде, кітапханаларында жинақталған кітаптардың түпнұсқаларын, құжаттардың көшірмелерін, фотоқұжаттардың, аудиоқұжаттар мен бейнеқұжаттардың CD, DVD дисктердегі көшірмелерін жинақтап, ҚР ҰАҚ теңдесі жоқ мол мұралармен толықтырылды. Бағдарлама аясында жинақталған бұл мәдени жәдігерлеріміз ғылыми сараптамадан өтіп, ғылыми айналымға енуі үшін құжаттар жинағы жарық көрсе, ол өз кезегінде Қазақстанда сапалы жинақтардың көбейіп, археографиялық қордың молаюына мүмкіндік бермек.

Архивтердің негізгі қызметі құжаттарды сақтауға қабылдау, мемлекеттік тіркеуге алу, сақталуын қамтамасыз ету және тарихи құнды құжаттарды жариялаудан тұрады. Соңғы жылдардағы елде белең алған қоғамдық сананың оянуы мен ұлттық рухты қалыптастыру мақсатында жаппай тарихи деректерге, шынайы ақпарат көздеріне, яғни архив құжаттарына қызығушылық артып

отыр. Қоғам сұранысын қанағаттандыру мақсатында мемлекеттік архивтер тарапынан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында шетелден әкелінген құжаттарды жинақтау мен жариялау жұмыстары өзінің оң нәтижелерін көрсетті деп бағалауға болады. Отан тарихын ұлттық мүдде тұрғысында зерттеу мақсатында тарихи құнды құжаттардың елімізге қайтарылу үрдісі «Архив- 2025» бағдарламасы аясында жалғасын табуда деп сенеміз.

Бүгінгі қоғамдық сана мен ғылыми мәдениеттің қалыптасуында өткенді бағамдау арқылы тарихи оқиғаларға шынайы баға бере отырып, болашаққа бағдар жасау үшін архив құжаттары мен ретроспективті құжаттарға деген қызығушылығы артуда. Осы сұранысқа сай қабылданған мемлекеттік бағдарламалар мен жобалар Қазақстанда архив ісінің құрылымы мен қызметіне үлкен өзгерістер алып келді және жаңа міндеттер белгіледі. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша

«Археография және деректану ұлттық орталығы» ғылыми мекемесінің ғылыми, ұйымдастырушылық және әдістемелік жұмыстарының тәжірибесіне талдау жасалу шетелдік архивтік қазақстантану мәселесіне бірнеше айқындық береді. Осы орталықтың тікелей ұйымдастыруымен шетелдік архив қорларындағы Қазақстанға қатысты тарихи құжаттарды іздеп тауып, есепке алу, сақтау және жариялаудың жұмыстары бір ізге түсірілді.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2018 ж. 21 қарашасындағы «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Еліміздің тарихи жылнамасындағы ақтаңдақтарды қайта қалпына келтіруге жол ашқан «Мәдени мұра» бағдарламасы табысты іске асырылды. Бірақ, бабаларымыздың өмірі мен олардың ғажап өркениеті жөніндегі көптеген деректі құжаттар, әлі де болса, ғылыми айналымға түскен жоқ. Олар әлемнің бүкіл архивтерінде өз іздеушісі мен зерттеушісін күтіп жатыр»¹³⁹ деп, «Архив-2025» бағдарламасына негіз салып бергені белгілі. Бұл бағдарламаның қызметі жаңадан басталғандықтан оның тәжірибесіне талдау жасап, баға беру алдағы уақыттың еншісінде. Ал әзірге «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында әлемнің ең ірі архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжат-

¹³⁹ Мемлекет басшысының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы. 21 қараша 2018 // <http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy> (қаралым күні: 31.09.2019).

тарды жүйелі түрде жинап, зерттелгендігін атай келе, негізгі қызметі бағдарламаны іске асырумен тікелей байланысты «Археография және деректану ұлттық орталығының» ғылыми, ұйымдастыру және әдістемелік тәжірибесіне талдау жасап көрейік.

Құжаттық талдау көрсеткендей, XX ғасырдың 30-80 жылдары аралығында Қазақстанның қолданбалы археографиясында 100-ден астам құжаттар жинағы дайындалған екен. Тәуелсіздік алған алғашқы кезеңнен бастап археографиялық жұмыстардың басым бөлігі ҚР ОМА, ҚР ПА, Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтында орындалды. Бұл мекемелер аз уақыттың ішінде Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихының ең өзекті және зерттелмеген аспектілеріне арналған бірқатар арнаулы тарихи-құжаттық жинақтар дайындап, жариялады. Атап айтқанда, «Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова» (1996), «Из истории немцев Казахстана. 1921-1975 гг.» (1997), «Грозный 1916 год» (1998), «Насильственная коллективизация и голод в Казахстане. 1931-1933 гг.» (1998), «Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг.» (1998), «Из истории поляков в Казахстане. 1936-1956 гг.» (2000), «История Букеевского ханства. 1801-1852 гг.» (2002), «Страницы трагических судеб. Сборник воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920- 1950-х гг.» (2002), «Исатай-Махамбет. 1801-1848 гг.» (2003) және т.б.

Жоғарыда атап өткен археографиялық тәжірибе «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасымен ұштасып, ерекше қолданбалық мәнге ие болды. Бағдарлама аясында қыруар шаруа атқарылды. Алыс және жақын шетелдердің архивтерінде, кітапханаларында бұрын-соңды кұпия болып келген құжаттар, кітаптар мен қолжазбалар іздеп табылып, ғылыми айналымға ұсынылды. Олардың айтарлықтай бөлігі жарыққа шықты¹⁴⁰. Аз ғана уақыттың ішінде қазақ мемлекеттілігінің бастау кезеңдері, басқа мемлекеттермен қатынастардың беймәлім тұстарын айқындайтын бірегей жәдігерлер табылды. Дегенмен, қандай жұмыс та кемшіліксіз болмайды. Әсіресе, шет елдердегі халқымыздың тарихы мен мәдениеті көрініс берген материалдарды іздестіру мен олардың көшірмелерін алдыруға байланысты функция-

¹⁴⁰ Сатов Е.Ж., Жолсейтова М.А. «Мәдени мұра» бағдарламасы және ортағасырлық Қазақстан тарихының деректері // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. - Алматы, 2016. - №2(81). – Б. 60-66.

лары айқындалған бір үйлестіруші орталықтың, әдістемелік-нұсқаулық құралдың қажеттігі айқындалып тұрғандығын «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының «Архив және кітапхана» секциясының консультанты болған, т.ғ.д., профессор Көшім Лекерұлы Есмағамбетов атап көрсеткен еді. Шет тілдерін жетік меңгерген К.Л. Есмағамбетовтың кеңесшілігімен АҚШ, Ұлыбритания және Францияның архивтері мен кітапханаларында қазақ халқына қатысты деректер мен материалдардың есебін алуға қатысты құнды мәліметтер жинақталды¹⁴¹.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын деректану, архивтану және археография ғылымдарымен тікелей байланысты жүзеге асыру үшін ғылыми орталық құрудың қажеттігі туындады. Бұл қажеттілікті дер кезінде байқаған т.ғ.д., профессор Қамбар Атабаевтың «Археография және деректану ұлттық орталығын» ашудағы еңбегін ерекше атап өткен жөн.

«Қазақстан тарихы деректану ғылымынсыз алға баспақ емес» деп өткір пікір айтқан Қ.М. Атабаев «Мәдени мұра» бағдарламасының қолға алынған алғашқы кезеңінде-ақ бұл бағдарламаға ерекше көңіл бөлді. Қ.М. Атабаевтың 2004 ж. 22 қаңтарында «Мәдени мұра» бағдарламасына жетекшілік жасаған И.Н. Тасмағамбетовке «Ұлттық деректану ғылымынсыз ұлттық мәдени мұраларымызды толық игеру мүмкін емес. Мәдени мұраларымызды, яғни ұлттық деректерімізді жүйелі түрде зерттеп, ұлт игілігіне пайдалану, тек деректану ғылымы арқылы ғана жүреді, сондықтан Республикалық ұлттық деректану орталығын ашу керек»¹⁴² деп хат жазып, мекеменің ашылуына тікелей бастамашы болды.

Осылайша, 2005 ж. 1 наурызында ҚР Үкіметінің №183 қаулысына сәйкес ҚР Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі Ақпарат және архив комитетінің «Археография және деректану ұлттық орталығы» мемлекеттік мекемесі құрылды. Бұл орталықтың негізгі қызметі: шет елдерде сақтауда тұрған және Қазақстан тарихына қатысы бар құжаттар мен қолжазбаларды анықтау, жинау жөніндегі жұмыстарды әдістемелік қамтамасыз ету және үйлестіру, оларды археографиялық сипаттау және Қазақстан туралы шетелдік архив көздерінің бірыңғай

¹⁴¹ Есмағамбетов К.Л. Шетел мұрағаттарындағы Қазақстан жайлы деректер // <https://abai.kz> (қаралым күні: 15.08.2019).

¹⁴² Атабаев Қ.М. «Мәдени мұра» бағдарламасының деректанулық негіздері // Археография және деректану ұлттық орталығының хабарлары. - 2011. - №1. – Б. 5-9.

дерекқорын құру болып белгіленді¹⁴³.

Орталық 2002 ж. бері шетел архивтерінде, кітапханалары мен ғылыми мекемелерінде еліміздің тарихы мен мәдениетіне қатысты құнды құжаттарды іздестіру, көшірмелерін алу жұмыстарының нәтижесі бойынша анықталған құжаттар туралы мәліметтердің басым бөлігін автоматтандырылған мәліметтер базасына енгізіп келді. Барлығы 11 елдің 51 архив пен ғылыми мекемелерінен алынған 31735-ке жуық құжат қазақ елі тарихының XVI-XX ғасырлар аралығын қамтиды¹⁴⁴. Бұл Қазақстан тарихына қатысты әлем архивтерінде жинақталған деректердің бір бөлігі ғана еді.

«Мәдени мұра» бағдарламасының аясында 10 мыңнан аса архивтік материалдар, құжаттар, қолжазбалар анықталды. Шетелдік архивтердегі ең көп 3 мың құжат Қытай мемлекетінен табылды. Бұл құжаттар ғылымға бүгінгі күнге дейін белгісіз болып келген. Бұл құжаттар Отан тарихын жүйелеуге көмектеседі¹⁴⁵.

Археография ұлттық орталығы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында шетелдерден әкелінген барлық архив мекемелері мен ғылыми-зерттеу орталықтарының құжаттары туралы бір орталықта жинақталған үлкен база құра алды. Осы базаның аясында 2006 жылы Ұлттық орталықта «электронды каталог» автоматтандырылған ақпараттық жүйесі құрылды. Заманауи ақпараттық технологияларды енгізу және белсенді қолдану архивтер мен тұтастай архив қорының тиімділігі мен сапасын арттырады¹⁴⁶. Осы тұрғыдан алғанда ҰАО енгізген электронды каталог Қазақстанның ғалымдары мен зерттеушілері үшін аса маңызды іздеу құралы болды. Шетел архивтері мен ғылыми мекемелеріндегі Қазақстан тарихына қатысты құжаттарды іздеп, табу және зерттеуге, шетелден әкелінген құжаттардың қайталанбауы үшін дайындалған осы электронды каталогпен танысу арқылы зерттеуші-ғалым өз зерт-

¹⁴³ «О создании государственного учреждения «Национальный центр археологии и источниковедения» Комитета информации и архивов Министерства культуры, информации и спорта Республики Казахстан» Постановление Правительства Республики Казахстан от 1 марта 2005 года, №183 // <http://adilet.zan.kz> (қаралым күні: 25.03.2020).

¹⁴⁴ Қонысбаева Б.Б. «Мәдени мұра» бағдарламасы: жазба деректерді жинау және жариялау мәселелері. - 2013 // <https://e-history.kz> (қаралым күні: 14.07.2019).

¹⁴⁵ Karamanov M. State program «Cultural heritage» of Kazakhstan: stages of implementation and value. – 2013 // <https://e-history.kz/en/contents/view/1568> (дата обращения: 14.11.2019).

¹⁴⁶ McFadden C., Alpysbaeva N.K., Alimgazinov K.Sh. Informatization of archival business in Kazakhstan (foreign and domestic experience) // Al-Farabi Kazakh National University Journal of history. - 2019. - №2(93). - P. 23-29.

теу бағыт - бағдарын айқындай алады. Мәліметтер базасымен жұмыс жасау үшін ұлттық орталық қызметкерлерінің ақпараты бойынша www.ncai.kz сайты арқылы немесе <http://ncai.kz:8091/archapp/faces/loqin.jsp> адресі арқылы¹⁴⁷ танысуына мүмкіндік жасалды. Автоматтандырылған ақпараттық жүйенің негізінде 2011 жылдан бастап «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» ақпараттық анықтамалығы дайындалды. Орталықтың отандық археография бойынша жүргізген құжаттарының басты нәтижесі ретінде осы «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» деп аталатын ақпараттық анықтамалықты атауға болады. Барлығы 8 том, 10 кітаптан тұратын еңбек «Шетел архивтеріндегі қазақстантану» деген ғылыми ұғымды орнықтырған басылым болды. Ұлттық орталықтың «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру тәжірибелері «Шетелдік архивтік қазақстантану» деп аталатын ғылыми бағытты негіздеуге мүмкіндік берді.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Орынбор облыстық архивінен құжаттар жинақтау мақсатында Астана қаласы мемлекеттік архиві, Қызылорда облыстық архиві, Батыс Қазақстан және Шығыс Қазақстан облыстық архивтерінің мамандары іс-сапарда болып мол мұра жинақтап қайтқан еді. Нәтижесінде «Археология және деректану ұлттық орталығы» шығарған «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» ақпараттық анықтамалықтың IV томы толығымен Ресей Федерациясы Орынбор облыстық архивінен әкелінген құжаттарға арналды. 2012 ж. жарыққа шыққан ақпараттық анықтамалықтың V томында РФ Омбы және Том облысы архивтерінің құжаттары топтастырылған. Ақпараттық анықтамалықтың VI томында Ресей мемлекеттік кинофотоқұжаттар архиві, Башқұртстан Республикасы орталық мемлекеттік тарих архиві, Татарстан Республикасы Ұлттық архиві, Алтай өлкесінің мемлекеттік архиві, Астрахан облыстық мемлекеттік архиві, Санкт-Петербургтегі Ресей мемлекеттік тарих архивінен алынған XVI-XX ғасырлар аралығын қамтитын құжаттар топтастырылған. Ақпараттық анықтамалықтың VII томына ӨР ОМА, Ташкент облыстық және қалалық архивтерінің қорларынан анықталған құжаттарда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан мен оған көршілес аймақтарда орын

¹⁴⁷ Пәрімбекова К.П. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы // Археология және деректану ұлттық орталығының хабарлары. - 2012. - №2. - Б. 5-7.

алған саяси және әлеуметтік-экономикалық оқиғалардан хабардар ететін деректер молынан кездеседі. ӨР ОМА әкелінген құжаттарда Жетісудағы су тасқынымен күрес, алғашқы өндірістік инфрақұрылымдарды дамытудың қиыншылықтары, жер-су мәселелерін шешу, теміржол желілерін дамыту және 1920 жылдардағы республикалардың шекараларын межеллеу туралы мәліметтер қолданыстағы тарихи деректерді барынша толықтыруға мүмкіндік береді¹⁴⁸.

2014 ж. жарық көрген Ақпараттық анықтамалықтың VIII томына Армения Республикасы Ұлттық архивінен, Беларусь Республикасы Ұлттық архивінен, Ватикан құпия архивінен, Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Біріккен Королдігі, Бейжің қаласындағы Қытай Халық Республикасы Бірінші тарихи архивінен, Түркия Республикасы Осман архивінен, Грузия Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен, АҚШ- тағы Стэндфорд қаласының архивінен, Испания, Польша Республикаларының архивтерінен әкелінген құнды құжаттық мұралардың тізімі енген. Франциядан әкелінген бүгінде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивіне тұрақты сақтауға алынған Мұстафа Шоқайдың жеке архиві мен «Яш Туркестан» журналының коллекциялары жайлы мағлұматты да осы анықтамалықтан қарауға болады.

Ұлттық орталық қызметкерлері 4 жыл қатарынан үздіксіз шығарып келген «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» ақпараттық анықтамалық шын мәнінде тарихшы ғалымдардың ғана емес, Отан тарихына қызығушылық танытқан қалың көпшіліктің көңілінен шыққан анықтамалық болды. Ақпараттық анықтамалық республика көлемінде архивистер мен зерттеуші ғалымдарға, ізденушілерге шетелдің архивтері туралы, еліміздің тарихына қатысты құжаттар туралы бағыт-бағдар беретін көмекші құралға айналды. «Археография және деректану ұлттық орталығында» бірнеше құжаттар жинағы жарияланды. 2011 ж. «Археология Семиречья (1857-1912 гг.)» атты құжаттар жинағында археология тарихы бойынша Қазақстанда ғана емес, посткеңестік кеңістіктегі төңкеріске дейінгі 308-ге жуық құжаттық материалдар тұңғыш рет жарияланған.

¹⁴⁸ Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында Ақпараттық анықтамалық//История Казахстана в зарубежных архивах и библиотеках: информационный справочник. - Астана, 2014. – Т. 8. – 284 б.

Құжаттар жинағы тарихи құжаттарды басып шығару ережесіне сәйкес арнайы археографиялық сүзгіден өткізіліп дайындалған¹⁴⁹. Жинақ Санкт-Петербург қаласындағы Ресей Ғылым Академиясының Материалдық мәдениет тарихы институтының Ғылыми архивінен, Санкт-Петербург және Мәскеу қалалары кітапханаларының қорларынан алынған құжаттардың негізінде дайындалған. Бұл жинақ Отан тарихын заттай деректермен айшықтайтын археология ғылымы үшін де, тарих, деректану және археография ғылымы үшін де таптырмайтын құнды еңбекке айналды.

«Археография және деректану ұлттық орталығы» 2011 ж. «История Казахстана в документах и материалах» атты үш томдық альманахтың бірінші томын дайындады. Бұл жинаққа Қазақстан тарихының ХІХ ғасырдың соңғы ширегіне қатысты тарихи құжаттары енген. Қазақстан, Ресей және Өзбекстанның мемлекеттік архивтерінің қорларынан табылған қазақ халқының этнографиялық құрамы, географиялық карталары және Г.И. Спасскийдың «Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды» атты библиографиялық жұмысы жинаққа қосылған. Сонымен қатар, ХХ ғасырдың 20-30 жж. қазақ әліпбиін латынға көшіру туралы архив құжаттары да жинаққа енген¹⁵⁰.

2012 ж. жарық көрген «История Казахстана в документах и материалах»¹⁵¹ альманахының екінші томын Ресей империясы сыртқы саясат архиві, Ресей мемлекеттік көне актілер архиві, Ресей мемлекеттік әскери-тарих архиві және Санкт Петербург қаласындағы Ресей мемлекеттік тарих архиві қорларынан алынған бірегей тарихи құжаттар құрады. Тарихи деректер мен басылымдық құжаттарға алғысөздер мен құрастырушылар тарапынан арнайы пікір дайындалған. Осы құжаттарға арнайы дайындалған ілеспелі қосымшалар арқылы оқырмандар көптеген тың ақпараттар мен қызықты мәліметтерді біле алады. Жинақтың құрастырушылары «Археография және деректану ұлттық орталығының директоры Л.А. Абдрасилова және Б. Жанаев кіріспе сөз жазып, құжаттардың мәтіндеріне түсіндірме беріп, әр құжатқа жекелеген пікір дайындаған.

¹⁴⁹ Археология Семиречья. 1857-1912 гг.: Сб.док.и мат-лов / сост. Самигулин И.М. – Алматы: Изд-во LEM, 2011. - 662 с.

¹⁵⁰ История Казахстана в документах и материалах: Альманах. - Алматы: Издательство LEM, 2011. - Вып.1. - 799 с.

¹⁵¹ История Казахстана в документах и материалах: Альманах. - Астана, 2012. - Вып. 2. - 438 с.

Қарағанды қаласында 2013 ж. жарық көрген альманахтың үшінші томына Қазақстан архивтерінен және «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жинақталған Ресей Федерациясы мен Өзбекстан Республикаларының архивтерінен әкелінген құжаттары енген. Атап айтқанда, РФ МА, РМТА, РМӨСТА, Орынбор облысы мемлекеттік архиві, Тәжікстан Республикасы Ғылым Академиясының шығыстану және жазба мұра институты, Омбы облыстық тарихи архиві, ӨР ОМА құжаттарының негізінде XIX-XX ғасырлардағы Қазақстан тарихына қатысты сирек әрі құнды материалдарды жинақтаған. Құжаттардың негізгі құрамы этнографиялық очерктер, салт-дәстүрлерге берілген бағалар мен сипаттамалар, сирек кездесетін карталар, 1921 ж. жаз айында Алматы қаласы және оның аумағында болған сел туралы сирек кездесетін архив құжаттары, КСРО тоталитарлық режимінің мықтап орныққанынан хабар беретін 1939 ж. Қазақстан жазушыларының II съезінің стенограммасы «История Казахстана в документах и материалах» атты альманахтың 3- томына енген¹⁵².

Археография және деректану ұлттық орталығы жариялаған келесі жинақ «И вздрогнула земля...»: Из истории землетрясений в Семиречье. 1885-1912 гг.»¹⁵³ деп аталды. Жетісу өңірінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында болған жер сілкінісіне арналған жинақ төрт бөлімнен тұрады: 1-бөлім 1885 жылғы 22 шілдедегі Беловодтағы жер сілкінісі, 2- бөлім 1887 жылғы 28 мамырдағы Верныйдағы жер сілкінісі, 3-бөлім 1889 жылғы 30 маусымдағы Шелектегі жер сілкінісі, 4-бөлім, 1910 жылғы 22 желтоқсандағы Кеміндегі жер сілкінісі. Апаттардың себеп-салдарын толыққанды ашу мақсатында орталықтың археограф мамандары мен ғалымдары ҚР ОМА мен Ресей архивтерінде, ӨР ОМА архивтік эвристикалық жұмыстар жүргізген. Құжаттар мен материалдар жинағы археографиялық талаптарға сай келеді. Жинақтың ғылыми-анықтамалық аппараты алғысөзден, құжаттарға жазылған пікірлерден, географиялық атаулар мен есімдер көрсеткіштерінен, пайдаланған архив қорлары мен әдебиеттер тізімінен тұрады. Тарихи құжаттарды жариялау ережесіне сәйкес жинаққа енген құжаттар археографиялық сараптаудан өткен. Жинаққа 335-ке жуық құнды құжаттар енген.

¹⁵² История Казахстана в документах и материалах: Альманах. - Караганда: ПК «Экожан», 2013. - Вып.3. - 496 с.

¹⁵³ «И вздрогнула земля...»: Из истории землетрясений в Семиречье. 1885-1912 гг. // Сб. док. и мат-лов/сост. Самигулин И.М. - Алматы: Изд-во LEM, 2011. - 758 с.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Археография және деректану ұлттық орталығы Ұлттық архив қорын толықтыру мақсатында шетелдік архивтер мен кітапханалардан, ғылыми-зерттеу орталықтарынан Отан тарихына қатысты құнды құжаттарды іздеп табуды еліміздің архивист мамандарымен, ғалымдармен және ғылыми-зерттеу орталықтарының қызметкерлерімен бірлесе отырып іске асырды. Ұлттық орталық елімізге жеткізілген құжаттарды электронды каталогқа енгізу, жариялау жұмыстарында мол тәжірибе жинақтады. Көріп отырғанымыздай, Ұлттық орталықтың қызметі мен еңбектері «Мәдени мұра» бағдарламасының іске асуында маңызды рөлге ие болғандығын көруге болады. Аз уақыттың ішінде біршама тәжірибе жинақтап үлгерген, деректану ғылымының теориялық негіздері мен қолданбалы археографияның қалыптасуында өзіндік орны бар Ұлттық орталық функциясын алдағы уақытта кеңейте түсуі керек еді. Әйтсе де, ҚР Үкіметінің 2017 жылғы 31 мамырдағы №321 қаулысына сәйкес «Археография және деректану ұлттық орталығы» «Қолжазбалар мен сирек кітаптар ұлттық орталығы» республикалық мемлекеттік мекемесі болып қайта құрылып, құрылымдық өзгеріске түсті. Бұл күнде орталық сәтті қызмет атқарып отырған «Мемлекеттік архивтердегі деректі материалдардың микрофото көшірмелерін жасау және қалпына келтіру орталық зертханасы» мен «Құжаттану және архив ісі жөніндегі ғылыми-техникалық ақпарат орталығы» қосылды. Нәтижесінде, ҰАО-ның ғылыми бағыты да өзгеріске ұшырады.

Ұлттық орталықтың басты миссиясы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасымен тығыз байланыста болды. Бағдарлама қолға алынған тұстан құрылған орталық бағдарлама аяқталған соң құрылымдық өзгеріске түсуі заңды. Орталық қысқа мерзімде көптеген ғылыми, ұйымдастырушылық және әдістемелік жұмыстар атқарып, археографиялық мол тәжірибе жинақтады. Тарихи құжаттарды жарияланымға дайындау жұмыстары бір ізге түсірілді. Ең бастысы осы орталықтың қызметі арқылы отандық археографияның негіздері қалыптасты.

Шетелдегі архивтік құжаттарға қатысты жұмыстар жүргізген облыстық архивтердің арасынан Түркістан облысы архивтерінің тәжірибесіне тоқталуға болады. ТОМА археографиялық еңбектеріне талдау жасасақ, алғашқылардың бірі болып бұл мекемеден профессор Анвар Исмаиловтың жетекшілігімен 2005 жылы «Исторический обзор и указатель документов по Южному Казахстану из архивов

г.Ташкента»¹⁵⁴ атты жинақ жарыққа шықты. Орыс тіліндегі кітапшаның көлемі шағын болғанымен де, бұл еңбек «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Ташкент қаласының архивтерінен әкелінген Қазақстанға қатысты құжаттарға археографиялық сараптама жасалған алғашқы еңбек болды. Бәлкім, археографиялық безендірілуінің кемшіндігіне қарамастан бұл еңбектің құндылығы да осы бағыттағы жұмыстарға бастау болғандығында болар. Археография талаптары тұрғысында сын көтермейтін бұл еңбекте алғаш рет ӨР ОМА Қазақстанның Оңтүстік аумағына қатысты құжаттарға тарихитұрғыда талдау жасалған. Сонымен қатар, бұл еңбек Ташкент архивтерінен қандай құжаттарды кездестіруге болатындығынан зерттеушілерге мәлімет беретін көмекші құрал қызметін де атқарды¹⁵⁵.

Қазақстан Ұлттық архив қорларын шетелдік архивтерде сақтауда жатқан эмиграциялық құжаттармен толықтыру жаңа методологиялық талаптармен алдағы уақытта одан әрі жалғастырылуы қажет деп білеміз.

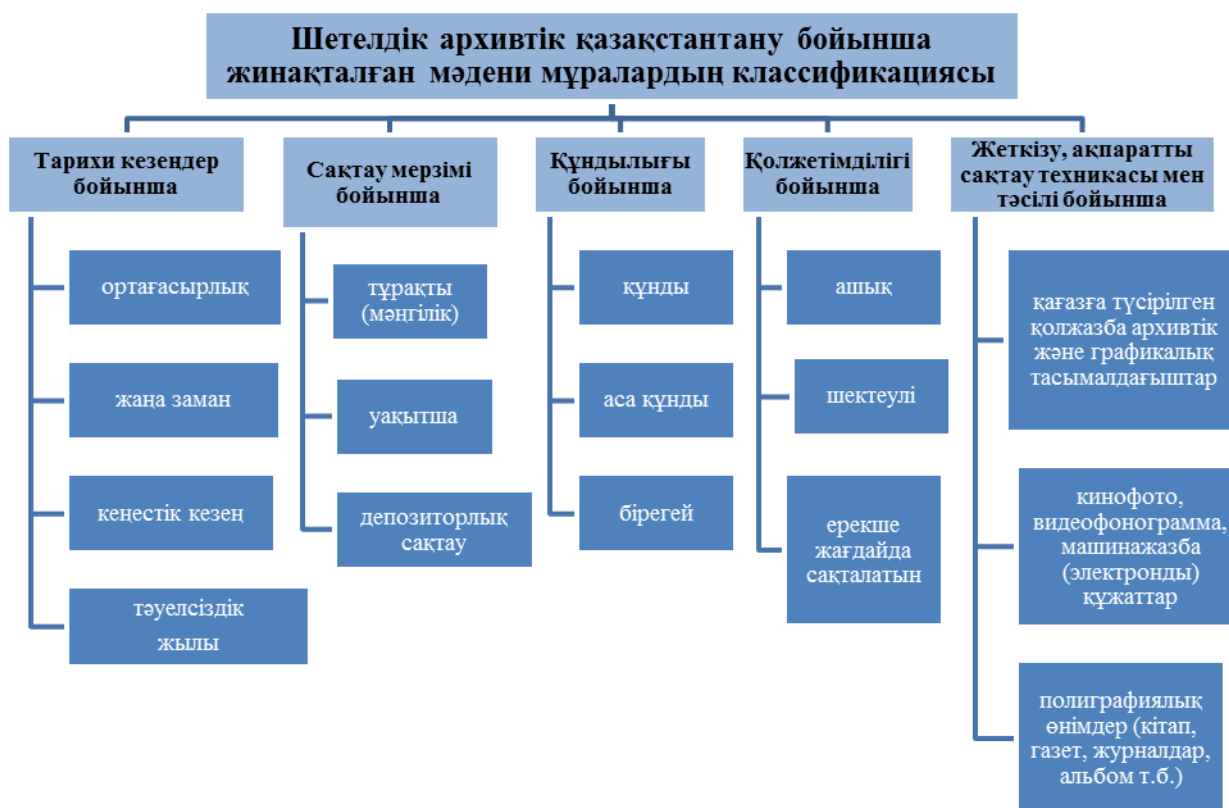
«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жүргізілген архив ісіне қатысты жұмыстар барысында ҰАҚ орасан зор мәдени мұрамен толықтырылды. Осы құжаттар кешені Қазақстанның қазіргі заман тарихын өзектілендіруде жаңа теориялық-методологиялық ұстанымдармен жан- жақты және терең зерттелуі керек. Осы бағытта атқарылатын жұмыстарға айқындық беру үшін жинақталған құжаттар кешенін бес өлшем бойынша классификацияладық.

¹⁵⁴ Бекболатова А., Исмаилов А. Исторический обзор и указатель документов по Южному Казахстану из архивов г.Ташкента. - Шымкент, 2005. 33 с.

¹⁵⁵ Хазретәліқызы Р., Беркімбаев К.М., Пириева-Караман С.А. Түркістан облысы мемлекеттік архивінің археографиялық тәжірибелері//Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. - №4. – Б. 172-182.

Сурет 4.

Шетелдік архивтік қазақстантану бойынша жинақталған мәдени мұралардың классификациясы

Осы құжаттар классификациясында көрсетілгендей шетелдік архивтік қазақстантану ғылыми бағыты бойынша жүргізілетін зерттеулер рухани жаңғыру талаптарына сай тарихи сананы жаңа санаға көтеруде Қазақстанның қазіргі заман тарихын өзектілендіре оқытуға үлкен мүмкіндік жасап отыр.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстанның ғылымы мен мәдениетін дамытуда үлкен маңызға ие болды. Бұл бағдарламаның қабылдануында шетелдердегі осы бағыттағы бағдарламалардың тәжірибелері ескерілген. Мәдениетті дамытуға қатысты халықаралық ұйымдар қабылдаған заңнамалық актілер мен нормативтік құжаттарды басшылыққа алған қазақстандық бағдарлама РФ, Франция және т.б. елдердегі іске асқан ұқсас бағдарламалардың тәжірибелеріне сүйенді.

«Мәдени мұра» бағдарламасы посткеңестік кеңістікте пайда болып, ұлттық мемлекеттілігін қалпына келтірген елде тарихи таным, тарихи сана қалыптастырумен бірге жас мемлекеттің мәдени құндылықтарын әлемге танытуды да мақсат етеді. Ең бастысы, осы

мемлекеттік бағдарлама аясында Қазақстанға қатысты шетелдік архив мекемелерінің қорларындағы құжаттарға тарихи жадыны сақтаушы, дәлелдеуші және дәйектеуші мәдени мұра ретінде мемлекеттік деңгейде назар аударыла бастады. Мемлекеттік бағдарламаның архив ісіне қатысты белгіленген міндеттерінің іске асырылу тәжірибесіне жасалған талдауымыз көз жеткізгендей, қазіргі кезде архив ісі саласында шетелдік архивтік қазақстантану ғылыми бағыты қалыптасып үлгерді. Бұл бағыт Қазақстан тарихының әлеуетін сақтау мен өзектілендіруде үлкен ғылыми маңызға ие болып отыр.

2.3 Таяу шетелдік архивтердегі құжаттар – Қазақстан тарихын өзектілендіру нысаны

Қазақ елі кезінде тарихи Ресей және кеңестік билік субъектісі ретінде дербес сыртқы саясат жүргізе алған жоқ. Бұл тәуелділік ахуал рухани- мәдени өмірдің барлық саласын қамтыды. Сондықтан да тарих ғылымының ұлттық мазмұн ала алмағандығы сияқты кеңестік қоғамда толыққанды қалыптасып үлгермеген археографияда Шетелдік архивтік қазақстантану бағыты мүлдем болған жоқ деп айта аламыз. 1991 ж. тәуелсіздік шеруінен соң одақтас республикалар таяу шетелдерге айналды. Бұл жағдай өзге салалармен бірге ғасырлар бойы қалыптасқан гуманитарлық кеңістіктің де ыдырап, тәуелсіз мемлекеттерді ұлттық- аймақтық оқшаулануға алып келді. Осы оқшауланудың салдарынан тарихи Ресей мен Кеңес Одағының құрамындағы кезеңде қалыптасқан Қазақстанға қатысты архив құжаттары шет елдің «меншігі» болып шыға келді. Ғылыми-зерттеулерге едәуір дәрежеде қиындық туғызған бұндай проблема халықаралық деңгейде шешімін табуы тиіс болды. Осылайша, таяу шетелдермен бірге алыс шетел архивтеріндегі Қазақстанға қатысты құжаттарды түгендеу және оларды елге жеткізуге деген сұраныс тәуелсіз мемлекеттің тарихи сана қалыптастыру мақсатына сай мәдени саясаттың өзегіне айналды. Мәдени саясаттың нәтижесінде қолға алынған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру тәжірибелері «Шетелдік архивтік қазақстантану» деп аталатын ғылыми бағытты негіздеуге мүмкіндік берді.

Шетелдік архивтерде Қазақстанға қатысты деректердің қалыптасу мәселесі айқындық беруді қажет етеді. Тарихи жағдайларға байланысты Қазақ хандығы құрылған XV ғ. ортасынан бастап көршілес елдермен дипломатиялық, сауда қатынастарын жасай бастаған еді. Осы кезеңнен бастап қалыптасқан архив құжаттары Ресей архивтерінде сақтала бастады. Ал XVIII ғасырдың соңынан бастап Ресейдің қазақ жерін отарлауы басталды. Осылайша тарихи Ресейдің және Кеңес Одағының құрамында болуына байланысты Ресей архивтерінде Қазақстан тарихына қатысты тұтастай құжаттар кешенінің жүйесі қалыптасты. Қазіргі кезде Қазақстанмен шекаралас Омбы, Том, Орынбор, Барнаул қалаларындағы архивтерден бастап Орталық архивтерде елімізде орын алған тарихи оқиғалар мен құбылыстарды айғақтайтын, қазақ жерінде жүргізілген түрлі реформалардың отарлық сипат пен мүддесін дәйектейтін орасан зор

деректер жиналып, сақталуда. Қазақстандық зерттеушілер мен архивистер Ресейдің федералдық және жергілікті архивтерінен тығыз байланыс орната отырып, мәдени мұра ретінде архивтік құжаттармен археографиялық жұмыстар жүргізіп келеді. Археографиялық экспедициялар нәтижесінде Қазақстан тарихына қатысты көптеген архив құжаттары әртүрлі форматтағы көшірмелер негізінде елімізге жеткізілуде.

Қазақстан тарихына қатысты құнды да маңызды деректер кезінде қазақ зиялылары оқыған немесе қызмет жасаған Патшалық Ресей мен Кеңес Одағының мұрагері Ресей Федерациясының архивтерінде көптеп кездеседі. РФ Мәскеу қаласындағы РМӘСТА, РФМА және т.б. мемлекеттік архивтерде, сонымен қатар, Омбы, Орынбор, Санкт-Петербург және т.б. қалаларының архивтерінде Қазақстан тарихы мен қазақ халқына қатысты құнды құжаттар көптеп кездеседі.

ҚР ҒА Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының зерттеуші ғалымдары мен қызметкерлері алғашқылардың бірі болып 2002 ж. РФ архивтеріне іс-сапарлармен барып, ол жерлердегі Қазақстан тарихына қатысты құжаттарды анықтап, олардың тізімдемесін жасап, Қазақ жеріне алып келіп, тиісті құжаттарға шолу жасаған. Аталған институттың қызметкерлері мен Орталық архивтердің қызметкерлері 2002 жж. мамыр-маусым айларында және қыркүйек қараша айларында іс-сапарларда болып қайтты.

ҚР ҒА Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтынан А.И. Құдайбергенова 2002 жылдың мамыр-маусым айларында РФМА, РМӘСТА, РМЭА іс-сапарда болып, XX ғасырдың 1910-1930 жылдарына қатысты құжаттармен жұмыс жасаған. А.И. Құдайбергенова 17 күндік іс-сапарда 14 қорды, оның 6-уы РФМА, 7-уі РМӘСТА, 1-уі РМЭА қорларында жұмыс жасады. Зерттеуші ғалым РМЭА болып, оның 1562- қорымен жұмыс жасап, алғашқылардың бірі болып 1918, 1920, 1937, 1939 жж. халық санағының құжаттарымен таныс болады¹⁵⁶. Араға алты жыл салып, М.-Х. Асылбековтың жетекшілігімен, А.И. Құдайбергенова және өзге де ғалымдар бірлесе отырып, халық санағына қатысты құжаттарды

¹⁵⁶ Хазретәліқызы Р., Беркімбаев К.М., Пириева-Караман С.А. Түркістан облысы мемлекеттік архивінің археографиялық тәжірибелері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. - №4. – Б. 172-182.

¹⁵⁷ Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года // В 5 т. – Алматы: Изд-во «Арыс», 2009. - Т. 1. – 400 с.

жинақтап, оны 2009 ж. құжаттар жинағы етіп жариялады¹⁵⁷. Осы институттың аспиранты Г.А. Омарова 2002 ж. 20 мамыр-13 маусым аралығында Ресей Федерациясының үш архивінде болып, 8 қормен жұмыс жасап қайтқан¹⁵⁸.

2002 ж. 14-31 мамыр аралығында институттың Жаңа заман тарихы мен тарихи демография бөлімінің ғылыми қызметкері С.Т. Казиев Мәскеу қаласындағы РМӘА, РМӨСТА мен РМЭА іс-сапарда болып құжатармен танысып қайтты. ҚР Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің архивтер мен құжаттама басқармасы комитетіне берген есебіне сәйкес үш архивтің жалпы саны 11 қор, 10346 беттен тұратын 126 іспен танысып, Қазақстан тарихына қатысты құжаттарды тауып, солардың тізімін түсірген¹⁵⁹.

Институттың Кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихы бөлімінің ғылыми қызметкері С.О. Смағұлова 27 мамыр мен 13 маусым аралығында Ресей архивтерінде болып, жалпы саны 24 қордың құжаттарымен танысып шыққан. Алаш, Үш жүз партияларына, Алаш-Орда мен Түркістанға қатысты құжаттарды анықтаған. Құжаттарға тізімдеме жасалып, қай архивтен, қандай қорларды қарау керектігі көрсетілген¹⁶⁰.

Институттың Тарих методологиясы, тарихнама және деректану бөлімінің аға ғылыми қызметкері, т.ғ.к. С.Ф. Мажитов 2002 ж. 27 мамыр мен 13 маусым аралығында Мәскеу қаласында РФМА, РМКАА, РМӨТА, РМЭА архивтерінде болып, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген. РФ мемлекеттік архивінен Ә.Н. Бөкейхановтың беймәлім хаттары мен «Дзянь- дзюны» киргизской степи» атты мақаласының қолжазба нұсқасын III Мемлекеттік Думаның депутаты А.М. Коллюбякиннің жеке қорынан тапқан. Сонымен қатар, Ресей мемлекеттік әскери тарих архивінің 39709 -

«Казак әскерлерінің бас басқармасы» қорынан қазақ халқының ұлт азаттық күресі, Алашпен Сібір, Самара, Бүкілодақтық Уақытша үкіметтің ара қатынасы көрініс тапқан «Алаш-Орда туралы МВД-нің хаттары» құжатын анықтаған¹⁶¹.

Институттың аға ғылыми қызметкері С.К. Рүстемов 2002 ж. 19 қарашасынан 19 желтоқсаны аралығында Мәскеу қаласында болып

¹⁵⁸ ҚР ҰА 48 қор, 1 тізбе, 144 іс, 1-2 пп.

¹⁵⁹ ҚР ҰА 48 қор, 1 тізбе, 142 іс, 1-6 пп.

¹⁶⁰ ҚР ҰА 48 қор, 1 тізбе, 147 іс, 1-6 пп.

¹⁶¹ ҚРҰА 48 қор, 1 тізбе, 148 іс, 1-2 пп.

РФ мемлекеттік архивінің 109, 124, Р-1235 қорларды қарап, осы үш қорынан 77 іс анықтаған. Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінің 5, 81, 171, 670 қорларын, осы аталған төрт қордан 79 іс, ал Ресей мемлекеттік әскери архивінде, 679, 680, 780, 842 қорларының ішінен бас аяғы 114 істі қарап шыққан.¹⁶²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Тарих және археология факультеті Жаңа және жаңа заман кафедрасының аға оқытушысы Ш.Б. Тлеубаев 2002 жылдың 27 мамыр 13 маусым аралығында Мәскеу қаласында РФМА, РМӨТА, РМӨА жұмыс жасап, 8 қордың құжаттарымен танысып, көшірмелерін алып келген¹⁶³.

Шетелдік архивтердегі қазақстантануға қатысты деректер Отан тарихындағы оқиғаларды ғылыми қалпына келтіруге мүмкіндік беретіндігін мынадай екі археографиялық тәжірибеден көреміз.

Бірінші тәжірибе, Қазақстанда архив ісінің пайда болуына қатысты. Қазақ хандығы тұсында (XV-XVIII ғғ.) қазіргі заманғы архив ісі болмаған. Оның пайда болуы мен қалыптасуы қазақ жерінің Ресей тарапынан отарлана бастаған XVIII ғ. екінші жартысынан бастау алады. Бұл жөнінде ҚР Министрлер Кабинетінің 1995 ж. 17 тамызындағы «Қазақстандағы архив ісіне 200 жыл» атты қаулысында «Алғашқы архив Батыс Қазақстан аймағындағы Ішкі Ордада» қалыптасып, Бөкей хандығының архиві атауымен белгілі болғандығы»¹⁶⁴ ресми атап көрсетілген. Ішкі Ордадағы архив ісінің бастауында Әбілқайыр ханның ұрпағы Бөкей сұлтан тұрды. Ішкі Ордада архив ісінің жүргізілуін одан әрі жалғастырған Жәңгір Бөкейұлы болғандығы 1925 ж. 9 мамырда Бөкей губерниясы архиві бюросының есебінде айтылады¹⁶⁵. Демек, қазіргі заманғы отандық архивтің қалыптасуын деректік негізде осы кезеңнен бастаудың негізі бар.

Сол кездің өзінде қазақ жерінде мәдени мұра ретінде архив құжаттарын жойылып кетуден сақтау мәселесіне көңіл бөлініп отырғандығын деректік құжаттар айғақтайды. 1914 ж. мамырда өткен Бүкілресейлік губерниялық ғылыми архив комиссиясының бірінші

¹⁶² ҚРҰА 48 қор, 1 тізбе, 153 іс, 1-6 пп.

¹⁶³ ҚРҰА 48 қор, 1 тізбе, 146 іс, 1-7 пп.

¹⁶⁴ Краткая информация об архивных учреждениях Республики Казахстана. - Алматы, 1996. - 17 с.

¹⁶⁵ Выписка из протокола №4 заседания Полномочной Комиссии Урал губисполкома по реорганизации Губотделов бывшей Букеевской губернии. //Бюллетень Центрального архивного управления Казахской АССР. - 1933. - №1. - 25 с.

съезінде Орынбор ғылыми архив комиссиясының төрағасы А.В. Попов «Архивные комиссии имеют в своем ведении только архивы министерство внутренних дел, так называемые губернские архивы других ведомств исторического значение, куда нас совершенно не допускают. Например, есть архивы контрольного ведомства, Министерство народного просвещение, суда, военно-учебного заведений и т. д. Никогда нас эти учреждения не спрашивал что можно уничтожить и что нельзя. Например, по военному ведомству мне известно, что за последние 12 лет из сотни тысяч уничтоженных дел масса касается завоевания и присоединения Ср. Азии, о походах военных экспедиции в Хиву и Бухару»¹⁶⁶ деген еді. А.В. Попов өзінің баяндамасында бұдан да өткен сорақылықты съезд делегаттарына «Нас особенно волновала гибель архивов управления бывших башкирских войск и султанского управления киргизскими степями. Во всех этих архивах заключалась масса материалов высоко научного значения... В настоящее время, с заселением степи, исчезает кочевой быт, а вместе с тем исчезают и живые свидетели этого кочевого быта»¹⁶⁷ деп хабарлаған.

Қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарына, құқықтарына қатысты қаншама маңызды дереккөздерінің бүгінгі күнге жетпей жойылып кеткендігін осы мәлімдемеден-ақ аңғаруға болады. Осындай деректерді 1936 ж. С.Назінде¹⁶⁸ өз мақаласында келтіріп, өткен тарихымызға қатысты құнды құжаттардың қандай тағылықпен жойылғаны туралы «Особенно грустно была для нас гибель комендантского архива Орской крепости – более 200 (пудов) дел было продано на наших глазах, потому что не было никакого способа воздействовать на военное начальство. Между тем в этом архиве заключались дела о военной экспедиций, о выступлениях Аральской флотилии, которая играла большую роль, помогая с Аральского моря и с Аму-Дарье и Сыр-Дарье, нашим войскам; здесь были дела сосланных разных национальностей, о французских пленниках, дело о поэте Т.Г. Шевченко и многие другие – и все это погибло на наших глазах» деп

¹⁶⁶ Труды Московского государственного историко-архивного института. - М.: МГИАИ, 1972. - Т. 29. - 316 с.

¹⁶⁷ Труды Московского государственного историко-архивного института. - М.: МГИАИ, 1972. - Т. 29. - 316 с., С. 6.

¹⁶⁸ Труды Московского государственного историко-архивного института. - М.: МГИАИ, 1972. - Т. 29. - 316 с., 27-28.

баяндайды.

Ресей Федерациясының архивтерінен алынған құжаттар негізінде тарихи оқиғаларды ғылыми қалпына келтірудің осындай тәжірибесі бізге мәдени мұра ретінде шетелдік архивтік қазақстантанудың мүмкіндіктері орасан зор екендігін танытатындығын шетелдік жарияланымызда талдадық¹⁶⁹.

«Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» деп аталатын көптомдық ақпараттық анықтамалықтың деректеріне жасалған статистикалық талдауға сүйенсек, Қазақстан тарихына қатысты мынадай архив құжаттары анықталған: РМКАА - дан 900, РИССА - 464, РФМА - те 16682, РФЭА - 84, РМЭТА - 2162, РМЭА - 524, РМЭӨР - 147, Мәскеу облысы ОМА - 7, РМТА - 5921 сақтау бірлігі. Ал аймақтық архивтерден РФ Орынбор облысы мемлекеттік архивінен - 9324, РФ Омбы облысының тарихи архивінен - 3512, Том облысының мемлекеттік архивінен - 130, Башқұртстан Республикасы орталық мемлекеттік архивінен - 1208, Татарстан Республикасы Ұлттық архивінен - 667, Алтай өлкесінің мемлекеттік архивінен - 43, Астрахан облысы мемлекеттік архивінен - 157, Челябин облысы біріккен мемлекеттік архивінен - 120 сақтау бірлігі жинақталған. ӨР ОМА - 2963 сақтау бірлігі анықталған. Өзбекстан Республикасында Қазақстан тарихына қатысты осыншама құжаттар анықталғанымен қазақстандық зерттеушілер ол құжаттардың көшірмесін алуға байланысты құқықтық кедергілерге тап болып отыр.

Бүгінгі таңда Қазақстан тарихына қатысты анықталған құжаттар Археография және деректану ұлттық орталығының мәліметтер базасына енгізілген. Ол «Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» ақпараттық анықтамалықтың құрастырылуына негіз болды¹⁷⁰. Анықталған және жинақталған құжаттардың барлығы дерлік ғалымдар тарапынан тыңғылықты зерттеліп бітпеген. Соған қарағанда, бұл құжаттар әлі талай сырды бүгіп жатқаны анық.

Қазақстан тарихындағы «архивтік бос орындар» проблемасын шешуде Ресей архивтерінің деректері бойынша зерттеулер жүргізген

¹⁶⁹ Хазреталикызы Р., Турсун Х.М., Альжановой Э.Е., Сайлаубай Е.Е. Реконструкция истории туркестанской депутации 1867 года // *Bylye Gody*. - 2020. - Vol. 56, issue 2. - P. 687-699.

¹⁷⁰ Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында Ақпараттық анықтамалық // *История Казахстана в зарубежных архивах и библиотеках: информационный справочник*. - Астана, 2014. – Т. 8. – 284 б.

шетелдік ғалымдар да қомақты үлес қосуда. Солардың қатарында Гарвард университетінің профессоры Терри Мартинді атауымызға болады ¹⁷¹. Ол өз зерттеуінде Кеңестік биліктің шығыс халықтарына қатысты ұстанған ұлт саясатының салдарларын деректік негізде талдай келіп, ұлт аймақтарының шекарасы және этникалық конфликтілерге қатысты «казахский вариант» тұжырымын ұсынады¹⁷². Сол сияқты, кеңестік идеология ұзақ уақыт бойы тұмшалап келген «Үлкен террор» тақырыбына қатысты «архив үнсіздігін» бұзған зерттеушілер Ресейден РФМА, РМӨСТА сияқты мемлекеттік архивтерімен бірге ведомствалық, арнайы архивтердің де деректерін «сөйлетуі» тарихи оқиғаларды ғылыми қалпына келтіруге қызмет етті. Осы тақырыптағы іргелі зерттеулердің бірі В. Хаустов, Л. Самуэльсонның еңбегінде¹⁷³ «Үлкен Террордың» шынайы сипаты ашылды. Соның ішінде қазақ ұлттық саяси элитаның көрнекті өкілдері Сұлтанбек Қожанов, Тұрар Рысқұлов, Нығмет Нұрмақовтардың қуғындалуының саяси, ұлттық себептеріне айқындық берілген.

«Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында» атты ақпараттық анықтамалықтың I томында РККАА - 34 қорының 900 сақтау бірлігі, РИССА - 14 қорының 464 сақтау бірлігі, РФМА-те 77 қорының 16682 сақтау бірлігі, РМЭА - 3 қорының 84 сақтау бірлігі атауларымен берілген. I томға жалпы саны 128 қордың 8130 сақтау бірлігі тіркелген.

Осы анықтамалықтың II томына Ресей Федерациясының келесі архивтерінің материалдары жинақталған: РМӨТА 38 қорының 2162 сақтау бірлігі, РМӨАА 28 қорының 524 сақтау бірлігі, РМӨӨР 34 қорының 147 сақтау бірлігі, МО ОМА 7 сақтау бірлігі, жалпы саны: 100 қордан 2840 сақтау бірлігі алынған.

III томда Ресей мемлекеттік тарих архивінен 82 қорының 5921 сақтау бірлігі жинақталған.

¹⁷¹ Terry Martin. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939. Терри Мартин. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923-1939. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 855 с.

¹⁷² Terry Martin. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939. Терри Мартин. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923-1939. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 855 с., С. 87-98.

¹⁷³ Хаустов В.Н., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936-1938 гг. - М.: РОССПЭН, 2010. - 432 с.

IV томының бірінші бөліміне Ресей Федерациясы Орынбор облысы мемлекеттік архивінен 4 қорының 4661 сақтау бірлігі, екінші бөліміне осы архивтің 25 қорының 4663 сақтау бірлігі енген.

Ақпараттық анықтамалықтың V томына РФ Омбы облысының тарихи архивінен алынған 35 қордың 3512 сақтау бірлігі және Томск облысының мемлекеттік архивінен 5 қордың 130 сақтау бірлігі енген. Жалпы саны: 40 қор, 3642 сақтау бірлігі.

VI томға Башқұртстан Республикасының орталық мемлекеттік архивінен 5 қорының 1208 сақтау бірлігі, Татарстан Республикасы Ұлттық архивінен 25 қорының 667 сақтау бірлігі, Алтай өлкесінің мемлекеттік архивінен 8 қорының 43 сақтау бірлік, Астрахан облысы мемлекеттік архивінен 19 қорының 157 сақтау бірлігі, Новосібір облысы мемлекеттік архивінен 4 сақтау бірлігі, Свердловск облысы мемлекеттік архивінен 2 қорының 4 сақтау бірлігі, Тюмень облысы мемлекеттік архивінен 6 қорының 15 сақтау бірлігі, Тобол қалалық мемлекеттік архивінен 1 қорының 4 сақтау бірлігі, Челябин облысы құрама мемлекеттік архивінен 9 қорының 120 сақтау бірлігі, Санкт-Петербург орталық мемлекеттік архивінен 3 қорының 10 сақтау бірлігі жинақталған. Жинақтың бұл томына 78 қордың 2232 сақтау бірлігі енген.

Елімізде ғылыми шығармашылығында археографиялық жұмыстармен белсене араласқан ғалымдар көп. Солардың арасынан ҚР ҒА академигі, белгілі тарихшы М.-А.Х. Асылбековтың археографиялық шығармашылық зертханасына талдау жасауға болады. Ғалым еңбектерінің барлығы дерлік архивтік деректердің негізінде жазылған. «Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года»¹⁷⁴ атты құжаттар жинағына дейінгі аралықта 50 жылдан астам ғылыми қызметінде М.-А.Х. Асылбеков архив құжаттарымен үзбей жұмыс жасаған.

Ғалым негізінен теміржол құрылысы, индустрияландыру, тарихи демография, тұлғатану бағыттарын қамтыған. Зерттеулерінде Қазақстанның, Өзбекстанның және Ресейдің Орталық архивтерінде көп жұмыс жасап, Қазақстан тарихына қатысты құнды деректерді тауып, ғылыми айналымға шығарды. Мысалы, кандидаттық диссертациясы Ташкент, Орынбор, Мәскеу архивтерінің қорларынан алынған материалдарға негізделіп жазылған. Ғалымның археографиялық қызметі осы кезден бастау алады.

¹⁷⁴ ҚРҰА 48 қор, 1 тізбе, 149 іс, 1-27 пп.

Ресей архивтері құжат жинақтауда барлық кезде есіктерін айқара аша қоймайтыны белгілі¹⁷⁵. Әйтсе де Академик М.-А.Х. Асылбековтың жетекшілігімен әрі табандылығымен Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бір топ ғалымдары бірігіп, 2008 ж. Мәскеу қаласының РФМА және РМЭА кешенді жұмыс жүргізуінің нәтижесінде құпиялық грифі алынған 1939 жылғы Жалпыодақтық халық санағының материалдары мен ондағы құнды құжаттардың көшірмелерін жинақтап алып қайтты.

Қазақстанның қазіргі заман тарихын өзектілендіруге бағытталған археографиялық жұмыстарда халық санағына қатысты қалыптасқан құжаттар мәліметін талдау және ғылыми айналымға ұсынудың маңызы зор. Халық санағы құжаттары ұсынатын статистикалық мәліметтердің елімізде болып өткен тарихи оқиғалардың себеп-салдарлы байланыстарын ғылыми қалпына келтірудегі маңызын ескере отырып, шетелдік архивтерде сақталған құжаттар кешеніне археографиялық талдау жасауқажет деп білеміз.

Халық санағының отандық архивтерде сақталған құжаттары толық емес және жергілікті мәнге ие болып келеді. Ол құжаттар қалыптастырушы ретінде одақтық маңызғы ие болғандықтан КСРО-ның Орталық архив мекемелерінде сақталуы тиіс болды. Демек, ол құжаттарды РФархивтерінен ғана кездестіреміз.

Ресей империясы қазақ жерін отарлау кезеңінен бастап жергілікті халықтың жалпы жағдайын, тұрмысын, жас ерекшеліктерін және т.б. жағдайлары мен ерекшеліктерін зерттеу мақсатында алғашқы кезеңде үш жыл (1911, 1914, 1917 жж.), кейін араға он жыл салып жүргізіп отырды. Патшалық Ресейдің осы халық санағын жүргізу тетіктерін Кеңес үкіметі одан әрі жалғастырды (мысалы, 1920, 1923, 1926 жж. санақтар).

Кеңестік билік тұсында алғашқы санақ 1917, 1926 және 1937 жж. жүргізілді. Бұл санақтардың белгілі дәрежеде кемшіліктері болғанымен Қазақстан халқы туралы көптеген мәліметтер жинақтаған еді. Ал 1937 ж. санақ нәтижелері КСРО басшылығының тарапынан қатаң сынға алынды. Бүкілодақтық санақта халық санының өсуінің орнына керісінше кемігендігі әшкере болмауы үшін осы санақ нәтижесінің жарияланбауы қатаң қадағаланды. 1937 ж. Бүкілодақтық

¹⁷⁵ Хаустов В.Н. Зимняя война 1939-1940 гг. В документах НКВД // Исторический архив. - 2011. - №1. - С. 201.

санақ жарамсыз деп табылып, 1939 ж. қайта санақ жүргізілді. Санақ барысында бір де бір адамды қалдырмай санау қажеттігі ескертілді. Дегенмен, бұл санақтың нәтижесі де халық санының кемуі немесе 1927 ж. санақпен салыстырғанда мүлдем өспегендін айғақтаған еді. Санақ билік күткен керекті қорытындыларды берген жоқ, содан да оның қорытындыларына «түзетулер енгізіліп», тұрғындардың жалпы саны жасанды түрде ұлғайтылған¹⁷⁶. Санақ барысында бұған қоса өзге де көптеген теріс мәліметтер белгілі болды. Ал өз кезегінде 1939 ж. халық санағы бұрынғы санақтарда жіберілген кемшіліктерді болдырмай, жаңа қырынан және толыққанды болуы керек еді. Өкінішке орай, осы санақтың нәтижелері кеңестік тоталитарлық биліктің идеологиясына сай барынша бұрмаланды. Кеңес Одағына ауыр қасірет алып келген «үлкен террордан» кейінгі санақтың осындай болуы заңды еді. Қазақ тарихында нәубет жылдар деп аталып кеткен байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу, бай-кулактарды тап ретінде жою, ұжымдастыру, отырықшыландыру оқиғаларының нәтижесіндегі ашаршылықтар халықтың этнодемографиялық жағдайына орны толмас олқылықтар алып келді. Содан да қазақ халқының 1931-1932 жж. ашаршылыққа ұшырауының толық картинасын қалпына келтіруде бұл санақтың нәтижелері Қазақстан тарихының ақтаңдақтарын толықтыру үшін өте маңызды.

Санақ барысында жинақталған құжаттар архивтерде асқан құпиялық жағдайда сарапталды. 1939 ж. Жалпыодақтық халық санағының қорытындылары Ресей мемлекеттік экономика архивінде аса құпия грифімен сақталып келді. Бұл материалдарға тек Одақ тарқағаннан кейін 1992 ж. қол жеткізуге мүмкіндік болды. Осы жылы Ресей Ғылым Академиясы Қазақстанға қатысты ішінара материалдары кездесетін 1939 ж. КСРО халық санағының жалпы қорытындысына қатысты ішінара материалдарды жариялады. Ал Қазақстанда Ресей архивтерінен алынған деректердің негізінде 2009 ж. Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты «Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года» атты құжаттар жинағы жарыққа шығарды. Академик М. - А.Х. Асылбековтың көзі тірісінде тек І-томы ғана жарияланған бұл жинақты бес томдық етіп шығару жоспарланған. Әйтсе де, қалған бөлімдері бүгінгі күнге дейін жарыққа шықпаған. Содан да біздің

¹⁷⁶ Әбенев Е.М. Халық санағы: тарихи сипаты мен тағылымдары // <https://www.e-history.kz> (қаралым күні: 19.04.2019).

археографиялық талдауымыз тек осы бірінші бөлімнің төңірегінде ғана болмақ. Бұл жинақта негізінен Ресей мемлекеттік экономикалық архивінің қорларындағы құжаттар айналымға ұсынылған.

Жинақ алғысөзден, құрастырушылардың кіріспе сөзінен және ауқымды алты тараудан тұрады. Түпнұсқа құжаттардан тұратын әрбір тарау алғысөздерден басталған. Жарияланып отырған құжаттар жинағында түсініктемелер, құжаттарда кездесетін ескертпелер және Санақ қорытындылары кесте түрінде берілген. Құрастырушы авторлар құжаттарды классификациялауда, жинақталған материалдарды саралап, жүйелеуде үлкен жұмыс атқарған. Алынған мәліметтерді кестеге түсіре отырып, оларға салыстырмалы талдау жасаған.

Құжаттар жинағына РМЭА 1562 қоры, 336 тізбесінің 6 ісі ғана енген. 1384 істің 13 беттен тұратын құжаттары «Алматы қаласы бойынша 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағын жүргізу және дайындық жұмыстарына қатысты есебі» берілген. Бұдан әрі 248 істің 1 бетінен 127 бетіне дейінгі аралықтағы барлық санақ материалдары кесте түрінде жинаққа енген. 1939 ж. әкімшілік-аумақтық бөлініске сай Қазақ КСР-нің құрамына енген Ақмола, Жамбыл, Семей облыстарының көрсеткіштері берілген. Сонымен қатар, бұл кестелерде Кеңес Одағы бойынша қанша ұлт өкілдері бар және олардың жас ерекшеліктері мен сауаттылық деңгейі алдыңғы санақтармен салыстырмалы түрде кестеге түсірген. Орта білім, жоғары білім, жұмысшы тап пен қызметкерлердің саны да кестелерге енген. Айта кетерлігі, кестеде көрсетілген мәліметтердің бірізділігі мен реттілігі осы кезеңді, қазақ халқының демографиялық мәселелерін зерттейтін ғалымдарға ыңғайлы болмақ.

Жинақта топтастырылған келесі 222 істе «КСРО халқының жасы, сауаттылығы, ұлты және отбасылық жағдайы бойынша бөлу» мәселесі қамтылған. КСРО халқының ұлттық құрамы 1926 ж. санақ пен 1939 ж. санақтың нәтижелерін салыстыра отырып, кестеге түсірген. Мысалы, 1926 ж. санақ бойынша қазақ халқының саны 3 968 289 болса, 1939 ж. Санақ нәтижесі бойынша 3 098 764 болып 869 мың адамға кеміген¹⁷⁷. Сонымен қатар, КСРО көлемінде ашаршылық зардабын, қатты сезінген Украина мен Қазақстанның ұлттық көрсеткіші барлық КСРО аумағындағы үлес салмағы

¹⁷⁷ Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года // В 5 т. – Алматы: Изд-во «Арыс», 2009. - Т. 1. – 400 с., С. 197.

салыстырмалы түрде жинаққа енген.

Жинаққа 1562-қордың 221, 225 және 227 істері бойынша сақталған құжаттар енгізілген. Жинаққа енген мәліметтердің негізгі бөлігі КСРО- дағы барлық республикаларға қатысты алты істің құжаттары. Сонымен қатар, Одақтық республикалармен қатар Қазақ КСР-інің халық санын, жас ерекшеліктерін, сауаттылығы, қалалық, ауылдық тұрғындардың саны және отбасы жағдайы туралы мәліметтерді табуға болады. Десе де, бұл мәліметтер қазақ халқының сол кезеңдегі хал-ахуалын толыққанды аша алмайды. Себебі, жинаққа Алматы облысы төңірегіндегі санақтың материалдары ғана енгізілуі жұмыстың толық еместігіндей әсер қалдырады.

Бұған қоса жинақта архив деректерін жариялауға дайындаудың археографиялық талаптары мен заңдылықтары сақталынбаған. Олай дейтініміз, айналымға ұсынған құжаттардың ғылыми анықтамалық аппаратын даярлауда жүйелілік жетіспейді. Кесте түрінде берілген құжаттардың ілеспелік түсіндіру құралдары қажет. Сонымен қатар, алғаш рет ғылыми айналымға еніп отырған әрбір құжатты нөмірлеп белгілеу керек еді. Ғылыми жинақта сақталынуы керек бұл талап – ұсынылған құжаттардың танымдық мүмкіндігін арттырады. Жинақты дайындау барысында тарихшылармен бірге ҚР ОМА мамандары да атсалысқандығына қарамастан археографиялық талаптардың сақталынбағандығы аңғарылады. Академик М.-А.Х. Асылбековтың ғылыми шығармашылық қызметінің қорытындысындай болып жарық көрген құжаттар жинағы XX ғасырдың 20-30 жж. Қазақстанда орын алған дәстүрлі қоғамды күштеп, апатты арнаға бұрған тоталитарлық биліктің этнодеформациялық құбылысының сырын ашуда құнды еңбек болып отыр¹⁷⁸.

Қазақстан тарихына қатысты шетелдік архив құжаттарының кешені РФ архивтерімен қатар басқа мемлекеттердің архивтері мен ғылыми- мәдени орталықтарында да көптеп кездеседі. Содан да олардың барлығын алыс-жақын шетелдік архивтердегі Қазақстан тарихының деректері деген тақырыпқа топтастырып, арнайы желі ретінде қарастырамыз. Ресей архивтерінде сақталған архив құжаттарымен салыстырғанда мазмұндық жағынан, қалыптасу сипа-

¹⁷⁸ Хазретәліқызы Р. М.-А.Х. Асылбековтың еңбектеріндегі археография мәселесі // ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор М.-А.Х. Асылбековтың 90 жылдық мерейтойына арналған «Қазақстан тарихындағы тұлғатану мәселелері: Мәлік-Айдар Хантемірұлы Асылбеков» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. - Алматы, 2019, мамыр 23. – Б. 132-136.

ты, сақталу формасы, пайдалану түрлері бойынша ерекшеленетін бұл құжаттардың да Отан тарихын өзектілендірудегі маңызы үлкен. Сырдария және Жетісу облыстары аумағына қатысты деректер Ресей билігі тұсындағы саяси-әкімшілік бөліністе Түркістан генерал-губернаторлығы құрамында, кейін Кеңістік билік тұсында Түркістан Республикасының құрамында болған тарихи тұрғыда «Түркістанды құрушы» К.П. фон Кауфман негізін қалаған Ташкент қаласындағы архивте (*қазіргі ӨР ОМА – автор*) қалыптасып, сақталды. Қазақстанға қатысты шетелдік деректердің көлемі бойынша РФ-ден кейінгі орынды Өзбекстан Республикасы архивтері иемденеді.

Өзбекстан Республикасы ОМА Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік облыстарында соңғы үш жүз жылдың көлемінде орын алған тарихи оқиғалар мен процестер көрініс беретін ауқымды құжаттық материалдар жинақталған. Бұл құжаттар Түркістан өлкесінің тарихын жан-жақты ашуға және объективті тұрғыда баға беруге мүмкіндік беретін маңызға ие.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Өзбекстан Республикасының архив қорларынан Қазақстанға қатысты құжаттарды тауып және оларды ғылыми айналымға енгізуде т.ғ.д., профессор Анвар Исмаилов белсенді қызмет жасады. Ол ӨР ОМА архивінде болған кезінде Қазақстан архивіне қатысты іздестіру жұмыстарын жүргізген. Архивтің «Түркістан АКСР ағарту халық комиссариаты» қорынан 1917-1924 жж. аралығында Ташкент қаласында өмір сүріп, қызмет істеген Х. Досмұхамедов, М. Тынышпаев, А. Байтасов, Ф. Ғалымжанов, М. Қасымованың қазақ саяси элита өкілдерінің құжаттарын анықтаған. Сонымен қатар, ӨР ОМА-ның Р-365 - «К. Тимирязев атындағы Халық ағарту институты» және Р - 366 «Ташкент мұғалімдер институты» қорларынан Т. Рысқұлов, С. Қожанов, Т. Кулकाшевтардың түпнұсқа құжаттарын тапқан.

Профессор ғалым осы сапарында 28-қордың материалдарын толығымен қарап, ол жердегі Қазақстан тарихына қатысты құнды құжаттардың тізімін жасаған. А.Исмаиловтың ӨРОМА-да қарастырған құжаттардың қатарында архивтің Р-17 қорындағы 1 тізбе, 1150 істе 1924 жылығы Ұлттық межелеу туралы Түркістан Орталық Атқару Комитетінің қаулысы және өзге де құнды құжаттарды атап айтуға болады¹⁷⁹. 86 қорда (Өзбек Кеңестік Социалистік Республикасы Орталық Атқару комитеті) Б. Аралбаев, О. Жандосов, С. Есқараев, Т. Рысқұлов, А. Розыбакиев, А. Серғазив

сынды қазақтан шыққан партиялық-кеңестік қызметкерлердің құжаттарымен танысқан. Аталған тұлғалардың ішінен А. Исмаилов Т. Рысқұлов, Б. Аралбаев және А. Серғазиевтің құжаттарының толыққанды болуына байланысты көшірмелерін алып ҚР ҰАҚ-на өткізген.

ӨР ОМА-індегі 8 қордың 36388 сақтау бірлігімен танысып, оның ішінен 1830 сақтау бірлігі алынып, оларға тізімдеме түзілген. Ташкент облыстық мемлекеттік архивінен 336 іс қаралып, оның 151 сақтау бірлігі анықталған. Өзбекстан Республикасының архивтерінен жалпы саны 1981 іс анықталған¹⁸⁰. Жоспар бойынша көрсетілген ӨРОМ кинофотоқұжаттар архивіне барғандығы айтылғандығымен ол жақтардан қандай да бір құжат алғандығы қорытынды есепте көрсетілмеген.

Өзбекстан Республикасынан әкелінген құжаттар негізінде № 1170 қор «Түркістандағы қазақ ұлттық зиялыларының өмірі мен қызметі құжаттары» топтамасы ашылып, топтамаға С. Асфендияров, М. Әуезов, О. Жандосов, Ә. Диваев, Х. Досмұхамедов, С. Есқараев, Ә. Қадырбаев, Т. Нұрпейісов, С. Османов, А. Розыбакиев, Т. Рысқұлов, Қ. Сарымолдаев, А. Серғазиев, М. Тынышпаев, С. Қожанов, Қ. Төреқұлов, М. Шоқай сынды қазақ қайраткерлерінің құжаттары жинақталған¹⁸¹.

Қазіргі кезде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасымен шетелдерден ТОМА қорына 1500-ден астам сақтау бірлігі қабылданған.

2004-2017 жж. ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жақын шетелдерден әкелінген архивтік құжаттардан ТОМА қызметкерлері мен жергілікті ғалымдар дайындаған «Исторический обзор и указатель документов по Южному Казахстану из архивов г. Ташкента» жинағы, «Оңтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік архивінің қорларын толықтыру және пайдалану бойынша ғылыми-іздену жұмыстары» атты ғылыми- тәжірбиелік конференциясына дайындаған мақалалар мен баяндамалар жинағы жарияланды.

Өзбекстан Республикасына 2004 жылы 1-20 маусым аралығында Құжаттарды жүргізу және архив ісі бойынша ғылыми-ақпарат орта -

¹⁷⁹ ҚРҰА. 48 қор, 1 тізбе, 253 іс, 1-4 пп.

¹⁸⁰ ҚРҰА 48 қор, 1 тізбе (жалғасы), 322 іс, 2, 17-23 пп.

¹⁸¹ ТОМА. 1170 қор. 1-тізбелер. «Түркістандағы қазақ Ұлттық зиялыларының өмірі мен қызметі құжаттары» топтамасы.

лығының жоғары санаттағы қызметкері А.Ш. Махаева Ташкент қаласы ӨР ОМА-не іс-сапармен барып, жұмыс жасап қайтқан. Зерттеушінің тапсырған есебінде И-715 қор революцияға дейінгі кезеңді қамтиды, И-17 қор кеңестік дәуірге дейінгі кезеңді қамтиды делінген. Іс- сапардың қорытынды есебі қолымен жазылған және толыққанды емес. Ғылыми қызметкер жоғарыда аталған қорларды ғана қарап, ол жерден И-17 сақталған бұрындары еш жерде сақталмаған құжаттардың 20 беттіккөшірмесін әкеліп, оны өзі қызмет атқарып отырған мекемеге табыстаған. Бұл құжат Кенесары ханның ұлы Сыздық төренің Шығыс Түркістаннан елге қайтуы туралы екендігі 1 шілде мен 20 шілде аралығында ӨР ОМА іссапар мен барған А.Ш. Махаеваның есебінде көрсетілген¹⁸².

2008 жылдың 16 маусым-7 шілде аралығында Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрі ақпарат және архив комитетінің басты expertі Ғ.Т. Исахан мен Алматы облысы архивтер мен құжаттама басқармасы басшысының орынбасары Қ.Т. Досжанова және ҚР ҰА қызметкері М.К. Есмұханова Өзбекстан Республикасы Ташкент қаласына іс-сапарға барып құжат жинақтап қайтқан. ӨР ОМА, Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар архивіне, Ташкент облыстық архивтерінде болып, Қазақстан тарихына қатысты құжаттар мен материалдарды тауып, олардың көшірмелерін алып келген.

Қызылорда облысы архивтер мен құжаттама басқармасының 2010 жылғы 13 қазандағы Ақпарат және архив комитетіне жіберген есебі бойынша ӨР ОМА-нің Р-132 және Р-270 қорларынан және «Туркестанские ведомости» «Қазақстан картасы», «Правда Востока» және «Советская степь» газеттерінен санаулы құжаттардың көшірмелері әкелінген¹⁸³.

Алматы облысы мемлекеттік архиві қызметкерлері 2006 жылдың қараша айында ӨР ОМА-ға барып, 20 қор қарап, оның 500-ге жуық құжаттардың көшірмелері әкелінген¹⁸⁴.

Өзбекстан архивтеріндегі археографиялық жұмыстардың есебінде ел тарихына қатысты құжаттар анықталып, көрсетілген. Бұл сапарлар алдағы үлкен бағдарламаға алдын-ала дайындық іспетті болған. Себебі есептердің көпшілігінде қай қорларда қандай құжаттардың бар

¹⁸² ҚРҰА. 48 қор, 1 тізбе, 253 іс, 1-4 пп.

¹⁸³ ҚРҰА. 48 қор, 1(жал) тізбе, 369 іс, 2, 32-33 пп.

¹⁸⁴ ҚРҰА. 48 қор, 1(жал) тізбе, 369 іс, 2, 1 п.

екендігі, XX ғасырдың басындағы қазақ даласында орын алған оқиғаларға қатысты құжаттардың қай архивтерде сақталғандығы және Қазақстан архивтерінде сақталмаған халық санағына қатысты мол ақпараттарды кездестіруге болады. Сондықтан «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жүргізілген археографиялық экспедициялардың қорытындыларын әрбір мемлекетке бөліп отырып, 2002 жылдан бастап қарастырдық.

ТОМА мекемесінің шет елдік архивтерден «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жүргізген археографиялық жұмыстарының нәтижесінде «Түркістан өлкесіндегі оқу-ағарту ісі: (1864-1929)»¹⁸⁵ атты құжаттар жинағы жарық көрген. Бұл жинаққа орыс тілінде 138 құжат енген. Жинақта бір де бір қазақ тіліндегі материал жоқ. Осы тұрғыдан алғанда құжаттар жинағын басы бүтін орыс тілінде шығару археографиялық талаптарға сай келетін еді. Себебі, жинақтың сыртқы титулды беті және басшылықтың құттықтау сөзі мен алғысөзі ғана қазақ тілінде. Ал қалған бөлігінің барлығы дерлік орыс тілінде жарияланған. Археографиялық талаптарға сәйкес басылымның тақырыбы қай тілде болса, сол тілдегі материалдар енуі тиіс болып саналады. Құжаттар жинағы Түркістан өлкесіндегі оқу-ағарту ісіне арналғанымен жинақтың құжаттары арасында Орынбор уезіне қатысты құжаттардың енгізілуі жинақтың географиялық ауқымынан шығып кеткен.

¹⁸⁵ Түркістан өлкесіндегі оқу-ағарту ісі: Құжаттар жинағы (1864-1929). – Шымкент, 2017. - 262 б.

2.4 Алыс шетелдік архивтердегі архив құжаттары

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының 2004-2011 жж. аралығында атқарған жұмыстарының басты миссиясы Отан тарихына қатысты құнды, тарихи маңызға ие құжаттарды іздеп табу және олардың түпнұсқаларын немесе көшірмелерін жинақтау болатын¹⁸⁶. Сирек кітаптар мен қолжазбалардың түпнұсқалары және жеке коллекциялардағы түпнұсқа құжаттарын сыйға берген елдердің қатарында бауырлас Түркия Республикасы болды. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат және архивтер комитетінің жылдық есептерінде келтірілген ақпараттарға сәйкес, бағдарлама аясында Түркия мемлекетінің мемлекеттік архивтері мен кітапханаларында қазақ тарихына қатысты құжаттарды іздестіру, көшірмелерін алу мақсатында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген.

Алғашқылардың бірі болып 2006 жылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында академик, арабтанушы ғалым Б.Е. Көмеков құрамында түркітанушы ғалымдар Д. Қыдыралиев, Ә. Шилибекова және Д. Есенжан сынды ғалымдар Түркия Республикасының архивтері мен кітапханаларында болып, Отан тарихына қатысты құжаттар жинақтап қайтты.

«Түрік әлемі зерттеулері қорының» кітапханасында, «Аяз Тахир Түркістан Еділ Орал қорының» архивінде, Баймырза Хайт кітапханасында іздестіру жұмыстары жүргізіліп, құжаттар жинақталды. Жинақталған құжаттардың құрамында Түркияға келген алғашқы қазақтардың мекені болған Ниде облысының Ұлықышлақ ауданындағы Алтай ауылынан қазақтар көшіне қатысты деректер, Аттолахан қажының қазақтар көшіне қатысты естеліктері, 1947-1953 жж. қазақтарды Түркияға көшіру ісімен айналысқан Қауымдастықтың негізін қалаушылардың суреттері, шежіре, 43 фотосурет, екі қолжазба, 3 бейне құжат және Алтай ауылы қазақтары мен олардың тұрмыс-тіршілігіне қатысты дайындалған зерттеу журналының көшірмелері бар¹⁸⁷.

Б. Көмеков басқарған делегацияның Түркия сапарынан жинақталған құнды құжаттарының қатарында азаматтардың жеке архив коллекциялары да кездеседі. Біраз жылдар Түркия қазақтары

¹⁸⁶ «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс //«Егемен Қазақстан» газеті. - 2003, қараша 29. – Б. 1-2.

¹⁸⁷ ҚР ҰА. 48 қор, 11(жалғасы) тізбе, 285 іс, 26 п.

қорының басшысы болған Сыдықхан Ұлычайдың жеке коллекциясынан Г.Ж. Қазақбаласының түрік тілінде жазылған «Көштен кейін» (“Göçten sonra”) кітабы, Мария Шоқай естеліктерінің түрік тіліндегі нұсқасы(Eşinin ağzından Mustafa Çokayoğlu), шағатай тілінде жазылған Ахмет Ясауи хикметтері, «Иени Түркістан» журналының 1927-1928 жж. 6 саны (түпнұсқа), Ахмед Заки Валидидің «Түркістан жағрафия тарихы» дәрістер жинағының қолжазбасы алынған¹⁸⁸. «Түрік әлемі зерттеулері қорының» басшысы Туран Язған өзінің жеке коллекциясынан Отан тарихына қатысы бар 14 кітап, «Тарих» журналының 25 санын, «Үлкіміз» журналының 3 санын сыйға тартқан¹⁸⁹. Әкелінген құжаттар Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қорын толықтырып, Ұлттық архивке өткізілді.

Түркия Республикасы Премьер-министр жанындағы Осман архиві Осман (1299-1923 жж.) мемлекетінің XVI ғ. екінші жартысы мен XX ғ. алғашқы ширегіндегі тарихына қатысты ең көп құжаттар жинақталған тарихи архив. Архивтен Түркия жеріне қоныс аударған қазақтар, оларды орналастыру және тұрмыс салты туралы мәлімет беретін 12 құжат жинақталған.

Бағдарлама аясында Түркия Республикасының Анкара, Стамбул қалаларындағы архив, кітапхана, зерттеу мекемелерінен және жеке тұлғалардың коллекцияларынан сирек кездесетін кітаптар, құнды құжаттар әкелінді. Дүниежүзілік түркі зерттеулері қорынан 16 сақтау бірлігі, Алтай ауылынан 9 құжат, Сыдыхан Ұлычайдың жеке қорынан 7 кітап, «Аяз Тахир Туркестан Итиль Урал» қорынан екі кітап, Баймырза Хайт кітапханасының қорынан 11 кітаптар мен журнал сандарының түпнұсқалары алынған¹⁹⁰. Әкелінген құжаттар сұрыпталып, мемлекеттік есепке тіркеліп, Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің №83 қорына тұрақты сақтауға қабылданды.

XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ даласында орын алған тарихи оқиғалар кеңестік билікті мойындамаған ұлттық элита өкілдерінің эмиграцияға кетуіне негіз болды. Ресейде қуатты арасында М. Шоқай және оның төңірегіне топтасқан аз ғана шоғырды қамтыды. Жаппай саяси қуғын - сүргіннің ықпалымен қа-

¹⁸⁸ ҚР ҰА. 48 қор, 11(жалғасы) тізбе, 285 іс, 26 п.

¹⁸⁹ ҚР ҰА. 48 қор, 11(жалғасы) тізбе, 285 іс, 23 п.

¹⁹⁰ Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында Ақпараттық анықтамалық // История Казахстана в зарубежных архивах и библиотеках: информационный справочник. - Астана, 2014. – Т. 8. – 195-201 бб.

лыптасқан эмиграцияның алғашқы толқынын Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақ даласынан соғысқа аттанып, одан әрі неміс әскерінің тұтқынына түсіп, тоталитарлық биліктің қысымынан бой тасалап елге қайтпай қалған қазақ сарбаздар жалғастырды. Шетелдік архивтерде жинақталған олардың әртүрлі сипаттағы құжаттары бұл күнде шетелдік архивтік қазақстантану бағытының аса маңызды мұраларын құрап отыр. 1980-1990 жж. КСРО-ның ыдырауы елде орын алған әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге байланысты эмиграциялық толқынның жаңа кезеңіне сай келді. Жоғарыда атап өткен эмиграция өкілдерінің құжаттары мен шығармалары шетелде жеке және қоғамдық архивтік қорларды құрады. Қазақстанға қатысты эмиграциялық құжаттардың басым бөлігі Ресейдің, Францияның, АҚШ, ГФР, Иранның, Түркияның архивтерінде жинақталды.

Әлемдік тәжірибеде өз елінің идеологиялық қыспағымен бой тасалаған эмигранттар, құжаттарын жеке қорларында сақтап, уақыт өте келе, тарихи оқиғалардың саябырсуына, елдегі саяси ахуалдың өзгеруіне байлынасты жеке құжаттарын тарихи Отанына сақтауға бере бастайды. Өкінішке орай, Мұстафа Шоқай бастаған эмигранттар бұл игі қадамға бара алмады. Сонымен қатар, эмиграциялық құжаттар тарихи деректерге, ретроспективті құжаттарға айналып үлгермегендіктен де көптеген құжаттар архив қоймаларына түсуі үшін де өз уақыттарын күтіп жатты.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының қабылдануы эмигранттық өмірдің дәмін татқан қайраткерлеріміздің құжаттарын елге алып келуге мүмкіндік беріп отыр.

Шетелдік архивтік қазақстантанудың эмиграциялық құжаттар бөлігін қалыптасу тегіне қарай екі топқа жіктеуге болады: эмигранттық ұйымдар мен мекемелердің және жеке тұлғалардың қызметі барысында қалыптасқан құжаттар.

Алғашқы топтағы құжаттар қатарында Францияда 1939 жылға дейін қызмет істеген Түркістан Ұлттық Бірлігі атты Түркістандық эмигранттардың ұйымының қызметіне қатысты құжаттарды атаймыз. Осы жерде атап өтерлік жағдай, Түркістандық эмигранттардың санаулы ғана болғандығы және олардың өздерімен шетелге алып өткен құжаттарының мүлдем аз болуы. Содан да қазақстандық эмиграциялық құжаттары негізінен жеке тұлғалардың қызметтері арқылы қалыптасты. Яғни, Мұстафа Шоқайдан бастап, Стамбулдық Баймырза Хайт пен Халифа Алтайдың қорларының Қазақстанға жеткізілуін атауға болады. Ал Түркістан Ұлттық Бірлігі ұйымының

қызметінде қалыптасқан архивтерді осы жеке тұлғалардың қорларының құрамында қарастырамыз. Түркістандық эмигранттардың материалдары түрлі елдердің мемлекеттік архивтерінде, университеттер, музейлер, кітапханаларында, эмигранттардың және олардың ұрпақтарының жеке архивтерінде сақталған.

Шетелдік архивтік қазақстантану мұраларының ішінде эмигранттық құжаттардың алар орны ерекше. Жоғарыда атап өткен эмиграция өкілдері шетелде жеке және қоғамдық архивтік қорларды құрайды. Қазақстанға қатысты эмиграциялық құжаттар Түркия Республикасының архивтерінде жинақталды.

Ұлттық орталық дайындаған 8 томдық ақпараттық анықтамалықтың өзегіне жүгінсек, Қазақстанның көрнекті қоғам қайраткері, Түркістанұлт- азаттық қозғалысының көшбасшысы, жалынды публицист Мұстафа Шоқайдың интеллектуалды мұрасына қатысты көп жұмыстар атқарылғандығына көз жеткіземіз. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде Францияның «Жаңа Сорбонна-Париж-III» университетінің Шығыс тілдері кітапханасына М. Шоқайдың 201 құжаты іздеп, табылып, олардың көшірмелері ҚР ОМА қорына сақтауға тапсырылды¹⁹¹.

Шетелде жеке тұлғаның ықпалымен қалыптасқан Қазақстанға қатысты архивтік құжаттардың арасында Мұстафа Шоқайдың (1890-1941) мұрасын ерекше атауға болады. Санкт-Петербург университетінде заңгерлік білім алып, Ресей мемлекеттік Думасындағы Мұсылмандар фракциясына хатшы болған М. Шоқай Түркістан өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалыстың саяси лидеріне айналды. 1917 ж. 26 қарашасында Түркістан өлкесінің Қоқан қаласында жарияланған жергілікті халықтардың ұлттық мемлекеттік құрылымы – Түркістан Мұхтарияты үкіметінің төрағасы болып сайланады. Кеңес Өкіметі Түркістан Мұхтариятымен бірге өзге де ұлттық автономияларды күйреткен соң Грузиядан Стамбул арқылы Париж қаласына келген. Ол эмиграциялық жағдайда «Түркістан Ұлттық Бірлігі» комитетін құрып, Кеңес Одағын Орта Азия мен Қазақстанда жүргізген ұлт саясатын әшкерелеу, кеңестік биліктің

¹⁹¹ Хазретәліқызы Р. Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорының Түркия архивтерінен әкелінген құжаттарына шолу // The Europe and the Turkic World: Science, Engineering and Technology: Materials of the V International Scientific-Practical Conference. - Ankara, 2020. - Б. 221-226 // <https://www.regionacadem.org> (қаралым күні: 14.12.2020).

сойқанды әрекетіне Европа жұртшылығының назарын аудару сияқты саяси қызметімен шетелдегі Түркістанды азат ету жолындағы күрестің бас идеологына айналды. Публицист, күрескер ретіндегі М. Шоқайдың 1922-1941 жж. аралығын қамтитын мол мұрасын жұбайы Мария Яковлевна Горина-Шоқай 1953 ж. қазіргі «Жаңа Сорбонна-Париж III» университетінің Шығыс тілдері мен өркениеттері ұлттық институтының университетаралық кітапханасына тапсырады¹⁹². Кейін, 1980 ж. Нью-Орлеан (АҚШ) университетінің профессоры Э. Лазерини М. Шоқайдың архивтік қорын жүйелеп, ғылыми айналымға қосылуына жағдай жасайды. Осы жұмыстары жайлы «Кайэ дю монд Русэ Советик» журналында «Мұстафа Шоқай бейдің архиві»¹⁹³ деген мақала жариялады. Қазіргі кезде «Француз институтының кітапханасында сақталған қазақ қайраткерінің жеке архивтік қоры Орталық Азия халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуде баға жетпес дереккөз болып табылады»¹⁹⁴. М. Шоқай мұрасының мазмұны өте бай әрі қалыптасуы да аса күрделі. Оның құжаттары қазақ, өзбек, түрік тілдерімен бірге француз, орыс тілдерінде араб, кириллица және латын алфавитімен жазылған¹⁹⁵.

Шоқайдың мұралары Түркия Республикасының Ұлттық архивтерінде (Анкара), Османлы архивтерінде (Стамбул) сақталған. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша Франция Республикасынан іздеп табылған 335 құжаттың барлығының көшірмелері сатып алынып, ҚР ОМА қорына сақтауға тапсырылған¹⁹⁶.

Мұстафа Шоқайдан басқа тұлғалар қатарында Баймырза Хайт (Стамбул) пен Халифа Алтайдың қорларының Қазақстанға жеткізілуін атауға болады. Ал, Түркістан Ұлттық бірлігі ұйымының қызметінде қалыптасқан архивтерді осы жеке тұлғалардың қорларының құрамында қарастырамыз. Түркістандық эмигранттардың

¹⁹² Universite de la Sorbonne – Nouvelle Paris III. Bibliothèque de l'Institut national des langues et civilisations orientales. L'Archives de Mustafa Chokay Bey. – Paris, 2002.

¹⁹³ Lazzerini E.J. The archive of Mustafa Chokay Bey: An Inventory // Cahiers du Monde russe et soviétique. – 1980. – Vol. 21, №2. – P. 235-239.

¹⁹⁴ Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – Т. 1. – 544 б.

¹⁹⁵ Lazzerini E.J. The archive of Mustafa Chokay Bey: An Inventory // Cahiers du Monde russe et soviétique. – 1980. – Vol. 21, №2. – P. 235-239.

¹⁹⁶ Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында Ақпараттық анықтамалық // История Казахстана в зарубежных архивах и библиотеках: информационный справочник. – Астана, 2014. – Т. 8. – 284 б.

материалдары түрлі елдердің мемлекеттік архивтерінде; университеттер, музейлер, кітапханаларында, эмигранттардың және олардың ұрпақтарының жеке архивтерінде сақталған. Осы орайда, Шетелдік архивтік қазақстантанудың эмиграциялық құжаттар бөлігінде Х. Алтайдың жеке қорын атауға болады. ҚР ҰАҚ құнды қазынасына айналған шетелдік эмиграцияның жарқын өкілі Халифа Алтайдың жеке қоры Қазақстан Республикасы Орталық архивінде 1995 жылдан бері тұрақты сақталуда. Алтай Халифа Ғақыпұлы (1917-2003 жж.) – жазушы, этнограф, аудармашы. Ол 1951 ж. Түркия Республикасына көшкен. 1953 ж. бастап Түркия жеріндегі қазақ балаларын оқыту және қазақ отбасыларына қамқорлық көрсету мақсатында «Шығыс Түркістаннан көшкен қазақтар» қазақ-түрік қорын құрушылардың бірі.

Халифа Алтайдың ҚР ОМА-на өткізілген құжаттары 205 сақтау бірлігін құрайды. Архивке сақтауға алынған құжаттардың басым бөлігі түпнұсқада. Халифа Алтайдың жеке қорымен танысу үшін, ҚР Ұлттық архив қоры және архивтер туралы Заңының 15 бабы, 3 тармақшасына сәйкес, «Ұлттық архив қорының жеке меншіктегі құжаттарын пайдалану меншік иесінің келісімімен ғана жүзеге асырылады» делінген, осы Заңға сәйкес Халифа Алтайдың жеке тектік құжаттарымен танысу үшін тікелей сол кісінің ұрпақтарының келісімімен ғана жүзеге асырылмақ.

Мемлекеттік архив қорларының негізгі құрамының құнды бөліктерінің бірін жеке тектік архив қорлары құрайды¹⁹⁷. Олар тарихи деректердің негізгі бөліктерін құрап, бірегей ретроспективті ақпаратты қамтиды. ҚР ОМА Халифа Алтайдың құжаттарын келесідегідей ретпен жүйелеуге болады.

Орталық архивтегі 205 сақтау бірлігінен тұратын Х. Алтай жеке қорының 139 ісі ғалымның шығармашылығын құрайды. Бірегей құжаттар болып саналатын «Ана жұрттан Ата жұртқа дейін», «Құран-кәрім» қазақша мағынасы және түсініктемесі, «Құран әліппесі және иман шарттары», «Қысқаша көш тарихымыз», «Құран әліппесі және иманның шарттары» сынды кітаптары мен қолжазбалары, мақалалары, баяндамалары, сұхбаттары түпнұсқада жинақталған.

¹⁹⁷ Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архивтік құжаттарды ведомстволық және жеке архивтердің қабылдау, сақтау, есепке алу мен пайдалану қағидалары туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 19 қыркүйектегі, №575 қаулысы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000575> (қаралым күні: 19.04.2020).

Халифа Алтайдың өмірбаяндық құжаттарын өз қолымен жазған өмірдерегі, әр жылдарда алған медальдары мен наградаларының түпнұсқалары құрайды. Х. Алтайдың жеке тектік қорынан өзін қызықтырған тақырыптар мен өзекті мәселелерге қатысты материалдарды жинақтап отырғандығын көруге болады. Олардың қатарына Швециядағы Упсала университетінің докторы Ингвар Сванбергтің Түркия мен Шыңжаң өлкесіндегі қазақтардың тарихы туралы жазған диссертациясына және неміс ғалымы Марк Киршнердің «Қазақтың мақал-мәтелдері» туралы қорғаған диссертациясына байланысты құжаттар кіреді.

Қазақстанның тәуелсіздік алғанын өте үлкен тебіреніспен қарсы алған Х. Алтай 1991 ж. Қазақ жеріне көшіп келді. Сол сәттен бастап өмірінің соңына дейін, өзінің басты миссиясы ретінде Қазақ халқының діни сауатын ашуға бар мүмкіндігін аямады. Алғаш рет Құран-кәрімді қазақ тіліне аударып, оның мағынасын қазақы салт-дәстүрмен байланыстыра отырып, ислам дінін дұрыс түсінуге аянбай еңбек етті. Осы тұрғыдан алғанда Х. Алтайдың Қазақ елі үшін жасаған қызметі мен еңбегі орасан зор болып табылмақ.

Осы орайда, Қазақ ислам тарихында ойып тұрып орын алған, «қазақ халқының дәстүрлі мұсылманшылығын үйреніп құлшылық ғибадаттарын орынсыз сенімдерден және әсіре діншіл ағымдардан ада түрде орындауы жолында қажымай еңбек»¹⁹⁸ еткен Х. Алтайдың көзі тірісінде ҚР ОМА-не жеке қор ашылып, келер ұрпаққа мол мәдени мұраларының сақталып қалғандығы қуантарлық жайт. Орталық архивтің архивист мамандары Х. Алтаймен сұхбаттасып, ол кісінің дауысын аудиотаспаға түсіріп, аудиоқұжат ретінде жинақтап кәсіби шеберлік таныта білген. Жоғарыда айтып өткеніміздей шетелдік архивтік қазақстантандудың бір бөлігі ретінде эмиграциялық құжаттарды жатқызар болсақ, Х.Алтай ғалым ретінде шығармашылық тұрғыда Түркия Республикасында өнімді жұмыс жасаған. Құран аяттарының қазақша мағынасы мен түсіндірмелерін дайындап, Стамбулда кітап етіп шығарғандығы осының айғағы. Сондықтан да шетелдік архивтік қазақстантандудың эмиграциялық

¹⁹⁸ Ұлттық архив қорының құжаттарын және басқа да архивтік құжаттарды ведомстволық және жеке архивтердің қабылдау, сақтау, есепке алу мен пайдалану қағидалары туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 19 қыркүйектегі, №575 қаулысы //http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000575 (қаралым күні: 19.04.2020).

құжаттар бөлігінің көш басын Франция елінен әкелінген М.Шоқайдың құжаттары бастап тұрған болса, содан кейінгі орынды Х. Алтайдың эмиграциялық құжаттарына беруге болады. Қазақстан Ұлттық архив қорларын шетелдік архивтерде сақтауда жатқан эмиграциялық құжаттармен толықтыру жаңа методологиялық талаптармен алдағы уақытта одан әрі жалғастырылуы қажет деп білеміз.

Венгрия Республикасының Ашық қоғам архивінен алынған XX ғасырдың соңғы ширегінде КСРО-да орын алған оқиғалар мен тарихи өзгерістер туралы ағылшын тіліндегі архивтік құжаттар шынайылығымен ерекшеленеді. Архивтегі материалдар тек дәстүрлі құжаттық тасығыштарда ғана емес, сонымен қатар электрондық нұсқада, дискілерде, фотонегативтерде, арнайы микрофишаларда сақталатыны белгілі. Отан тарихына қатысты материалдар жинау барысында экспедиция мүшелері еліміздің тарихына тікелей немесе жанама қатысы бар құжаттардың кез келген нұсқаларын жинақтауға тырысқандығын байқаймыз. АҚШ, Армения, Венгрия, Германия, Египет, Қытай, Өзбекстан, Польша, Ресей, Түркия, Ұлыбритания елдерінен 35 мыңнан аса құнды тарихи құжаттық деректер, 300-ден аса шығыс қолжазбалары, жүздеген кино, дыбыс, фотоқұжаттар, телесюжеттер, әртүрлі жылдардағы мерзімді басылымдардың жүздеген сандары анықталды. Осы анықталған құжаттардың ішінен 2004-2006 жылдар аралығында Қазақстан архивтерінде баламасы жоқ 147 377 кадр микрофильм, 16808 парақ құжат, 785 архивтік іс, 27 шығыс қолжазбасының көшірмесі, 52 киноқұжат, 1 819 фотонегатив, 113 түрлі-түсті слайдтар, 12 ортағасырлық карта көшірмесі, 400 архивтік құжаттар жинағы, анықтамалықтар Ұлттық архив қорына қосылды¹⁹⁹.

«Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында» атты ақпараттық анықтамалықтың VIII томына Армения, Белорусия, Қырғызстан, Ұлыбритания Біріккен Королдігі. Солтүстік Ирландия, Венгрия, ФРГ, Грузия, Мысыр Араб Әмірлігі, Қытай Халық Республикасы, Испания Королдігі, Польша Республикасы, АҚШ, Түркия, Франция елдерінен алынған құжаттар жинақталған. Тәуелсіздік жылдары Түркия, Египет, Қытай, Ресей, Армения, Өзбекстан, Венгрия, Германия, Польша, Франция, АҚШ,

¹⁹⁹ ҚРҰА 48 қор, 1 тізбе (жалғасы), 322 іс, 2, 24-25 пп.

Ұлыбритания елдерінің архивтері мен ғылыми мекемелерінен, кітапханаларынан Қазақстан тарихына қатысты 209974 кадр ғылыми еңбектер алынды²⁰⁰. ҚР ҰАҚ «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында архивистер мен зерттеуші ғалымдардың бірлесе отырып жүргізген алыс және жақын шетелдік архивтерімен ғылыми-зерттеу мекемелеріне, кітапханаларына жүргізілген археографиялық экспедицияларының нәтижесінде тарихи құнды құжаттық деректермен толықтырды.

Жалпы алыс шетел архивтерінде жүргізілген археографиялық жұмыстардың қаншалықты дәрежеде атқарылғандығы туралы мына 2 кестеде көрсетілген.

Кесте №2.

Қазақстанға қатысты алыс шетел архивтерінен жинақталған құжаттар туралы мәлімет (мемлекеттер бойынша)²⁰¹

Мемлекеттің аты	Құжат сақталған мекеменің атауы	Қазақстанда құжаттарды сақтауға алған мекеме атауы	Жалпы анықталғандары	Сақтауға алынған құжат саны	Сақтауға алынбаған құжат саны
Америка құрама штаты	Соғыс, революция және бейбітшілік Гувер институты	ҚР ҰА қорларында	22	22	-
Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Біріккен Корольдігі	Ұлыбританияның Ұлттық архиві, Британ кітапханасы, Бодлиан кітапханасы, Корольдік Азия қоғамы кітапханасы	ҚР Ұлттық кітапханасы, ҚР ОМА, Алматы қаласы ОМА	127	63	64
Германия Федерациялық Республикасы	Берлин мемлекеттік кітапханасы	ҚР Ұлттық кітапханасы	363	316	47
Француз Республикасы	Франция Ұлттық кітапханасы, Францияның «Жаңа-Сорбонна – Париж III» университетаралық Шығыс тілдері кітапханасы	ҚР Ұлттық кітапханасы, ҚРОМА	334	327	7

Италия Республикасы	Рим Ұлттық орталық кітапханасы, Флоренция ұлттық орталық кітапханасы, М.Шоқайдың жеке қоры	ҚР Ұлттық кітапханасы	50	35	15
Түркия Республикасы	Түрік Республикасы Осман архиві,	ҚР ҰА, Алматы қаласы ОМА	262	262	-
Венгрия Республикасы	Орталық Европа университетінің «Ашық қоғам» архиві	ҚР ҰА	130	130	-
Мысыр Араб Республикасы	Араб қолжазбалар институты, «Дар-уль-Кутуб» ұлттық кітапханасы	ҚР ҰА	31	31	-
Қытай Халық Республикасы	ҚХР Бірінші тарихи архиві	Алматы қ. ОМА	30	30	-
Грузия	Грузия орталық мемлекеттік тарихи архиві	ҚР Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы	60	60	-

Кесте мәліметтерінен көрініп тұрғанындай, алыс шетелдердің архивтерінде іздестіру жұмыстары барынша аз қамтылған. Оның басты себебін шетел тілін меңгерген архивтанушы мамандар мен ғалымдардың аз болуынан деп білеміз. Демек, алыс шетел архивтерімен жүйелі жұмыстар жүргізу құзырлы мекемелердің басты міндеттерінің біріне айналуы керек.

Қорыта айтқанда, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы негізінде шетелдік архивтік қазақстантану бағытында Қазақстан тарихының мазмұнын толықтыратын және тарихи оқиғалар мен құбылыстарды ғылыми қалпына келтіруге ықпал жасайтын аса құнды деректердің орасан зор базасы жасалынды. Шетелдік архив мекемелерімен тығыз байланыс орнатылып, археография саласы бойынша бірлесіп жұмыс істеудің тәжірибесі қалыптасты.

²⁰⁰ ҚРҰА. 48 қор, 1(жал) тізбе, 369 іс, 2, 32-33 пп.

²⁰¹ Қазақстан тарихы шетел мұрағаттары мен кітапханаларында Ақпараттық анықтамалық // История Казахстана в зарубежных архивах и библиотеках: информационный справочник. - Астана, 2014. – Т. 8. – 284 б.

Бағдарламада белгіленген міндеттерді іске асыруда ортақ гуманитарлық кеңістіктегі РФ архив мекемелерімен жүргізілген жұмыстардың теориялық және практикалық тұрғыда барынша табысты болғандығын атап өтуіміз керек²⁰².

Шетелдік архивтік қазақстантану бағытында алыс-жақын шетелдердің архивтері мен ғылыми мекемелерінде жүргізілетін археографиялық жұмыстардың тәжірибесіне жасалған талдау осы бағыттағы жүргізілетін жұмыстардың Отан тарихын өзектілендірудегі маңызы аса зор екендігіне көз жеткізді. Қазірге дейінгі қол жеткен нәтижелердің өзі тарих ғылымының мазмұнын жаңалауда «архивтік бос кеңістіктерді толтыруда» үлкен маңызға ие болып отыр. Бұл деректер Отан тарихының мазмұнын байытумен бірге белгілі бір тарихи оқиғаларға нақтылық беруде. Дегенмен, шетелдік архивтердегі Қазақстан тарихына қатысты құжаттардың басым бөлігінің Ұлттық архив қорына келіп түспеуі, қолда бар құжаттарды ғылыми өңдеуге шетел тілін меңгерген археографтардың болмауы сынды күрделі проблема туындатып отыр.

²⁰² Хазретәліқызы Р., Ахмет А., Тұрсүн Х.М. Шетелдік архивтік Қазақстан: мазмұны және қолданбалық маңызы //Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. - 2020. - №1(64). – Б. 299-303.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тақырыпқа қатысты зерттеу еңбектеріне тарихнамалық талдау жасау барысында Қазіргі заманғы Қазақстан тарихын өзектілендірудің басты мәселелерінің бірі – ұлттық археография саласын теориялық және методологиялық тұрғыда дамыту екендігіне көз жеткіздік. Еліміздегі архив ісінің дамуы, қалыптасу тарихнамасымен бірге, мемлекеттің ішкі, сыртқы саясаты мен идеологиялық ұстанымдарының дәйектеуші құралы ретінде архив қорларында жинақталған құжаттар ұлтымыздың мәдени мұрасы ретінде үлкен ғылыми маңызға ие екендігін танытады. Қазіргі кезде мемлекеттік саясатқа айналған рухани жаңғыру ұлттық идеясының өзегін құраған мәдени мұраны игерудің басты тетіктерінің бірі ретінде археографиялық жұмыстарға баса мән берілуі керек.

Елімізде архив ісін дамытуда қалыптасқан нормативтік-құқықтық негіздер талданып, оның архивтік деректерді сақтау мен өзектілендірудегі тиімділігін бағалап, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында атқарылған археографиялық жұмыстардың тәжірибесіне жасалған талдау осы саладағы шешімін табуы тиіс мәселелерді айқындап берді.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстанның ғылымы мен мәдениетін дамытуда үлкен маңызға ие болды. Бұл бағдарламаның қабылдануында шетелдерде іске асырылған осы бағыттағы бағдарламалардың тәжірибелері ескерілген. Мәдениетті дамытуға қатысты халықаралық ұйымдар қабылдаған конвенциялар мен заңнамалық, нормативтік құжаттарды басшылыққа алған қазақстандық бағдарлама РФ, Франция және т.б. елдердегі іске асқан ұқсас бағдарламалардың тәжірибелеріне сүйенді. «Мәдени мұра» бағдарламасы посткеңестік кеңістікте пайда болып, ұлттық мемлекеттілігін қалпына келтірген елімізде тарихи танымды орнықтырып, тарихи сана қалыптастырумен бірге жас мемлекеттің мәдени құндылықтарын әлемге танытуды да мақсат етеді. Ең бастысы, осы мемлекеттік бағдарлама аясында Қазақстанға қатысты шетелдік архив мекемелерінің қорларында сақталған құжаттарға тарихи жадыны сақтаушы, дәлелдеуші және дәйектеуші мәдени мұра ретінде мемлекеттік деңгейде назар аударыла бастады. Ұлттық архив қорында жинақталған шетелдік архивтерден іздеп табылып, сақтауға алынған құжаттарға жасалған талдау көрсетіп отырғандай қазіргі кезде архив ісі саласында Шетелдік архивтік қазақстантану ғылыми

бағыты қалыптасып үлгергендігіне көз жеткіздік. Бұл бағыт Қазақстан тарихының әлеуетін сақтау және өзектілендіруде үлкен ғылыми маңызға ие болып отыр және алдағы уақытта да осы бағыттағы жұмыстардың маңызы арта түседі.

Мәдени мұра ретінде архив құжаттарының әлеуетін сақтау, археографиялық жұмыстарды Қазақстанның қазіргі заман тарихын өзектілендіруде қолдануға тәуелсіздік кезеңінде қалыптасқан нормативтік- құқықтық құжаттар кешені үлкен мүмкіндіктер жасады. Аталған құжаттар кешені осы бағыттағы жұмыстарға кең мүмкіндік ашқан «Мәдени мұра»,

«Архив – 2025» мемлекеттік бағдарламаларының міндеттерін іске асыруға құқықтық негіз қалағанымен, әлі де болса архив ісін заманауи деңгейде халықаралық талаптарға сай дамыту үшін кейбір заң актілері жетілдіре түсуді қажет етеді. Бұл мәселе, әсіресе, шетелдердегі Қазақстанға қатысты архивтік құжаттардың көшірмелерін Ұлттық архив қорына алу тетіктерін қалыптастыруға арналған халықаралық заңнамалық қағидаларды жетілдіруге байланысты өзекті болып отыр.

«Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» ҚР Заңының негізінде қабылданған реттеушілік құжаттар шетелдік архив құжаттарын баспағадайындап, айналымға шығаруды ғылымиландыру және біріздендіру мақсатындағы археографиялық жұмыстарды жетілдіруге қызмет етеді. Осы бағытта жарық көрген архивтік құжаттар жинақтарына жасалған талдаулар айналымға ұсынылған жарияланымдардың археография талаптарына толық сай келе бермейтіндігін көрсетті.

Қазақстан Ұлттық архив қорын түрлі тарихи жағдайларға байланысты шетелдік архивтерде сақтауда жатқан қазақстандық эмигранттардың мұрасымен толықтыру жұмысы жаңа методологиялық талаптармен алдағы уақытта одан әрі жалғастырылуы және мұқият археографиялық сараптаулармен ғылыми айналымға ұсынылуы да кезек күттірмейтін міндеттердің бір деп білеміз.

Қазақстанда іске асқан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында атқарылған жұмыстар осы кезге дейін бір жүйеге түспеген шетелдік архивтік қазақстантану бағытының деректік негізін қалыптастырды. Нәтижесінде Қазақстан тарихының мазмұнын толықтыратын және тарихи оқиғалар мен құбылыстарды ғылыми қалпына келтіруге ықпал жасайтын аса құнды құжаттардың орасан

зор базасы жасалынды. Шетелдік архив мекемелерімен тығыз байланыс орнатылып, археография саласы бойынша шетелдік ғылыми және архив мекемелерімен бірлесіп жұмыс істеудің тәжірибесі қалыптасты. Бағдарламада белгіленген міндеттерді іске асыруда әсіресе, ортақ гуманитарлық кеңістіктегі Ресей Федерациясының архив мекемелерімен жүргізілген жұмыстар теориялық және практикалық тұрғыда барынша табысты болды.

Шетелдік архивтік қазақстантану бағытында алыс-жақын шетелдердің архивтері мен ғылыми мекемелерінде жүргізілген археографиялық жұмыстар тәжірибесіне жасалған талдау осы бағыттағы жұмыстардың Отан тарихын өзектілендірудегі маңызы аса зор екендігіне көз жеткізді. Қазірге дейінгі қол жеткен нәтижелердің өзі отандық тарих ғылымының мазмұнын жаңалап, «архивтік бос кеңістіктерді толтыруда» үлкен маңызға ие болып отыр. Бұл деректер Отан тарихының мазмұнын байытумен бірге белгілі бір тарихи оқиғалар мен құбылыстарға нақтылық беруде. Дегенмен, шетелдік архивтердегі Қазақстан тарихына қатысты құжаттардың басым бөлігінің Ұлттық архив қорына келіп түспеуі, қолда бар құжаттарды ғылыми өңдеуге шетел тілдерін, оған қоса IT біліктілігін меңгерген археограф мамандардың болмауы түрінде күрделі проблема туындап отырған.

АНЫҚТАМАЛАР

Монографияның пәндік ерекшеліктеріне сай мынадай ұғымдар мен терминдер қолданылды:

Ақпараттандыру – оқыту мен тәрбиенің тарих пәндерінде ғылыми- педагогикалық міндеттемелерін жүзеге асыру үшін – білім беру жүйесінде ақпараттық технология құралдары мен интербелсенді жабдықтарды оқу процесінде пайдаланудың теориялық және методологиялық тәжірибемен қамтамасыз етілуі.

Архив – архивтік құжаттарды жинауды, сатып алуды, жинақтауды, ретке келтіруді, сақтауды, есепке алу мен пайдалануды жүзеге асыратын заңды тұлға немесе оның құрылымдық бөлімшесі.

Архив коллекциясы – қор құрушылар қызметінде қалыптасқан, бір немесе бірнеше белгілері бойынша біріктірілген құжаттардың жиынтығы.

Архив қоры – бір-бірімен тарихи немесе қисынды байланысты архивтік құжаттардың жиынтығы.

Архивтік құжат – қоғам мен мемлекет үшін маңыздылығына қарай сақталатын немесе сақтауға жататын, сол сияқты меншік иесі үшін құндылығы бар құжат.

Архивтік құжаттарды есепке алу – есепке алу бірліктерінде архивтік құжаттардың саны мен құрамын белгілеу және әрбір есепке алу бірлігінің белгілі бір кешенге және олардың есепке алу құжаттарындағы жалпы санына тиесілігін тіркеу.

Архивтік құжаттарды пайдаланушы – ақпаратты пайдалану мақсатында алу үшін архивтік құжаттарға жүгінетін жеке немесе заңды тұлға.

Архивтік құжаттарды ретке келтіру – архивтік құжаттарды сақтау бірліктеріне қалыптастыру, осындай сақтау бірліктерін Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қоры және архивтер туралы заңнамасына сәйкес сипаттау және ресімдеу жөніндегі жұмыстар кешені.

Архивтік құжаттарды электрондық нысанға аудару – архивтік құжаттардың электрондық көшірмелерін жасау және уәкілетті органмен келісу бойынша ақпараттандыру саласындағы уәкілетті орган айқындаған ақпараттық жүйелерге мәліметтерді көшіру.

Архив ісі – жеке және заңды тұлғалардың ҚР ҰАҚ қалыптастырумен, архивтерді, архив қорлары мен коллекцияларын

құрумен, архивтік құжаттарды жинауды, жинақтауды, ретке келтіруді, сақтауды, есепке алу мен пайдалануды ұйымдастырумен байланысты қызмет саласы.

Аса құнды құжат – ҚР ҰАҚ баға жетпес тарихи-мәдени және ғылыми құндылығы, қоғам мен мемлекет үшін ерекше маңызы бар архивтік құжат.

Ведомстволық архив – архивтік құжаттарды жинауды, ретке келтіруді, уақытша сақтауды, есепке алуды, пайдалануды және Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорының құжаттарын мемлекеттік есепке алуды жүзеге асыратын мемлекеттік заңды тұлғаның мекемесі немесе құрылымдық бөлімшесі.

Жеке архив – архивтік құжаттарды жинауды, сатып алуды, жинақтауды, ретке келтіруді, сақтауды, есепке алу мен пайдалануды жүзеге асыратын мемлекеттік емес заңды тұлға немесе оның құрылымдық бөлімшесі немесе қызметі, жинауы және сатып алуы нәтижесінде пайда болған жеке тұлғаның архивтік құжаттары.

Қазақстан Республикасы халқының мәдени мұрасы – мемлекеттік маңызы бар және өзге мемлекеттерге беру құқығынсыз ҚР ерекше тиесілі мәдени құндылықтар жиынтығы.

Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қоры – тарихи, ғылыми, әлеуметтік, экономикалық, саяси немесе мәдени маңызы бар мемлекеттік және мемлекеттік емес архив қорларының, коллекциялардың және архивтік құжаттардың жиынтығы.

Құжат – материалдық жеткізгіште дәлме-дәл жазып алынған, сәйкестендіруге мүмкіндік беретін ақпарат.

Құпиялылық белгісі – беру көзінің өзінде және оған ілеспе құжаттамада көрсетілетін, беру көздерінде қамтылған мәліметтердің құпиялық дәрежесін куәландыратын деректемелер.

Құжаттар көшірмелерінің мемлекеттік сақтандыру қоры – аса құнды құжаттардың сақтандыру көшірмелерінің жиынтығы.

Мәдени құндылықтар – тарихи, көркем, ғылыми немесе өзге де мәдени мәні бар, зайырлы және діни сипаттағы материалдық және материалдық емес құндылықтар.

Мәдени мұра – қоршаған орта мен қоғам жүйесінің қалыптасуын байқататын заманауи түсінікті сипаттайтын халықаралық құжаттар мен қазақстандық заңнамаларда жиі қолданылатын термин.

Мәдени мұраны өзектілендіру – заманауи мәдениетке әлеуметтік мәдени рөлін белсендендіру арқылы мәдени және табиғи мұраларды сақтау және айналымға қосуға бағытталған қызмет.

Мәдени іс-шара – мәдени және рухани құндылықтарды жасауға, жаңғыртуға, сақтауға, қорғауға, дамытуға, таратуға және пайдалануға байланысты, жеке адамның жарасымды дамуына, әрбір адамның патриотизмін тәрбиелеуге және эстетикалық қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған іс-шара.

Мәдени мұра нысандарының бірыңғай мемлекеттік реестрі – мәдени мұра нысандары (ескерткіштер) мен осы нысандарға қатысты ақпараттар туралы мәліметтер базасынан тұратын мемлекеттік ақпараттық жүйе.

Мемлекеттік архив – Ұлттық архив қорының құжаттарын жинау, сатып алу, жинақтау, ретке келтіру, тұрақты сақтау, мемлекеттік есепке алу мен пайдалану құқығы берілген мемлекеттік мекеме.

Мемлекеттік құпия – жарияланған немесе жоғалған жағдайда Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне нұқсан келтіретін немесе нұқсан келтіруі мүмкін әскери, экономикалық, саяси және өзге де сипаттағы мәліметтер.

Мемлекеттік құпиясыздандыру – мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі мүдделерін көздеп, мемлекеттік құпиялар қатарындағы мәліметтерді таратуға және олардың көздеріне рұқсат етуге белгіленген шектеулерді алып тастау жөніндегі шаралар жиынтығы.

Мемлекеттік құпияларды жария ету – мемлекеттік құпиялар болып табылатын мәліметтердің жоғалтылуы не ұрлануы салдарынан заңды иеленуден немесе пайдаланудан шығып қалуы, соның ішінде уақытша да шығып қалуы.

Ресми құжат – жеке немесе заңды тұлға жасаған, Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен ресімделген және куәландырылған құжат.

Уәкілетті орган – архив ісі және басқаруды құжаттамалық қамтамасыз ету саласында басшылықты жүзеге асыратын орталық атқарушы орган.

Ұлттық архив қорының құжаты – құжаттар құндылығының мемлекеттік сараптамасынан өткен, мемлекеттік есепке қойылған және тұрақты сақталуға жататын архивтік құжат.

Ұлттық архив қорының құжаттарын мемлекеттік есепке алу – архив қорларының саны мен құрамы, сақтау бірліктерінің саны туралы мәліметтерді қамтитын, Ұлттық архив қорының құжаттарын облыс, республикалық маңызы бар қала, астана және тұтастай алғанда мемлекет деңгейінде есепке алу жүйесі.

Ұлттық мәдени байлық – ұлттық мәдениет саласындағы ерекше жетістіктерден құралған материалдық және материалдық емес құндылықтардың жиынтығынан тұратын мәдени мұраның бір бөлігі. Ұлттың мақтанышы мен ұлт пен халықтың сана-сезімінің қалыптасуы мен дамуына ықпал етуші фактор.

Түпнұсқа – қоғам мен табиғат туралы ақиқат, шынайы деректерден тұратын бастапқы деректер мен білімдер. Түпнұсқа деп белгілі бір кезеңде оқиғамен немесе тұлғамен байланысты шебердің қолынан жасалған нысанды айтады.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

АДҰО – Археография және деректану ұлттық орталығы
АКТ – Ақпараттық коммуникациялық технологиялар
АҚОМА – Алматы қалалық Орталық мемлекеттік архиві
АОМА – Алматы облысының мемлекеттік архиві
БАҚ – Бұқаралық ақпарат құралдары
БОАК – Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті
ЖАК – Жас архивистер кеңесі
ЖАО – жергілікті атқарушы орган
ЖОО – Жоғары оқу орны
КСРО – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
ҚазКСР – Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы
ҚазКСР ІХК – Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы Ішкі істерхалық комиссариаты
ҚазҰУ – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
ҚР – Қазақстан Республикасы
ҚР БҒМ – Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министрлігі
ҚР КФДЖ ОМА – Кинофото құжаттар және дыбыс жазбаларының орталық мемлекеттік архиві
ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің архиві
ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ҚР ҰА – Қазақстан Республикасы Ұлттық архиві
ҚР МСМ – Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі
ҚХР – Қытай Халық Республикасы
ҚСКҰО – Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы
МҒТ ҚА – Мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві
МА – мемлекеттік архив
МО ОМА – Мәскеу облысы орталық мемлекеттік архиві
РҒАА – Ресей Ғылым Академиясының архиві
РКФСР – Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы
РИССА – Ресей империясының сыртқы саясат архиві
РМӘА – Ресей мемлекеттік әскери архиві
РМӘТА – Ресей мемлекеттік әскери-тарих архиві
РМӘСТА – Ресейдің мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарихы архиві
РМӘӨА – Ресей мемлекеттік әдебиет және өнер архиві
РМГУ – Ресей мемлекеттік гуманитарлық университеті

РМТА – Ресей мемлекеттік тарих архиві
РМЭА – Ресей мемлекеттік экономика архиві
РМКАА – Ресей мемлекеттік көне актілер архиві
РФ – Ресей Федерациясы
РФ ФКҚОА – Ресей Федерациясы федералдық қауіпсіздік қызметі орталық архиві
РФ МА – Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві
ҰАҚ – Ұлттық архив қоры
ТОМА – Түркістан облысы мемлекеттік архиві
ТОҚСТМА - Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихы архиві
ОАК – Орталық Атқару Комитеті
ОМ ҒТҚА – Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві
ОМ КФДЖА – Орталық мемлекеттік кино және фотоқұжаттар мен дыбыстық жазбалар архиві
ООМА – Орынбор облыстық мемлекеттік архиві
ӨР ОМА – Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
ІХК – Ішкі істер халық комиссариаты

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3-9
1 XX ғ. Қазақстан тарихының әлеуетін сақтау мен өзектілендірудің әдіснамалық және нормативтік-құқықтық негіздері	
1.1 Қазақстанның қазіргі заман тарихын өзектілендірудің әдіснамасы	10-21
1.2 Қазақстанның қазіргі заманғы тарихының әлеуетін сақтаумен өзектілендірудің тарихнамасы	22-34
1.3 Мәдени мұра ретінде архив ісінің әлеуетін сақтау мен өзектілендіру	35-45
1.4 Ұлттық архив ісінің нормативтік-құқықтық негіздері	46-63
2 «Мәдени мұра» бағдарламасы аясындағы археография және шетелдік архивтік қазақстантанудың қалыптасуы	
2.1 «Мәдени мұра» бағдарламасы және шетелдік архивтік қазақстантану	64-74
2.2 «Мәдени мұра» бағдарламасының архивісін дамытуға қатысты нәтижелері	75-89
2.3 Таяу шетелдік архивтердегі құжаттар – Қазақстан тарихын өзектілендіру нысаны	90-105
2.4 Алыс шетелдік архивтердегі архив құжаттары	106-116
Қорытынды	117-119
Анықтамалар	120-123
Белгілеулер мен қысқартулар	124-125

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Хазретәліқызы Райгүл

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ӘЛЕУЕТІН САҚТАУ ЖӘНЕ
ӨЗЕКТІЛЕНДІРУ**

Техникалық редактор Зайра Бошанова
Компьютерная верстка Дилярам Мансурова

ИП Центр Оперативной Полиграфии
Алматы, ул. Масанчи, 23 лит 3

Подписано в печать __.02.2022 Тираж 800 экз. Формат 60×84 ¹/₁₆.

Цена договорная
Бумага типогр. №1

Уч.-изд.л. 10,4. Усл. п.л.9,6. Заказ №592

Хазретәліқызы Райгүл 1985 жылдың 11 наурызында Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы, Сүттіқұдық ауылында туған. 2002 жылы Түркістан қаласындағы Майшай Абенова атындағы жалпы орта мектебін бітірген.

2002-2005 жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Тарих, археология және этнология» факультетіне оқуға түсіп, «мұрағаттанушы-тарихшы» мамандығы бойынша аталған университетті үздік аяқтаған.

2011 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Тарих, археология және этнология» факультетінің магистратурасын тамамдап, гуманитарлық ғылымдарының магистрі академиялық дәрежесін алған.

2017-2020 жж. аралығында Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің докторантурасында оқыған. 2021 ж. 11-наурызында П.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде қорғап, «6D011400-Тарих» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алған.

2007-2011 жж. ҚР Орталық мемлекеттік архивінде архивист болып қызмет атқарған. 2013 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік архивінде археограф маман, 2016-2021 жж. Түркістан облысы мемлекеттік архивінің «Құжаттарды пайдалану және жариялау» бөлімінің басшысы қызметін атқарған. Автор бүгінгі таңда Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің «Тарих» кафедрасында аға оқытушы болып қызмет атқаруда.

Хазретәліқызы Райгүл үш қыз, бір ұлдың анасы.

Бұл зерттеу автордың алғашқы монографиялық еңбегі.

e-mail: raygul.khazretalikzy@ayu.edu.kz

raygul.khazretali@mail.ru

ISBN 978-601-339-166-3

9 786013 391663